

ABDÜLHAK İBN SEB'İN VE TASAVVUFİ DÜŞÜNCELERİ

Doç.Dr. Mehmet Necmeddin BARDAKÇI
S. Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ÖZET

İbn Seb'in doğu ve batı felsefe gelenekleriyle tasavvuf düşüncelerini harmanlayıp "el-vahdetü'l-mutlaka" ismini verdiği bir sistem kurmuştur. Bu sistem, İbn Meserre tarafından temelleri atılan Endülüs tasavvuf felsefesinin son halkasını oluşturur. Şeyhü'l-İşrâk Sühreverdî-i Maktûl ve Şeyh-i Ekber İbnü'l-Arabî tarafından geliştirilen felsefî tasavvufun son müstakil temsilcisi olan İbn Seb'in, kendisinden önceki din âlimleri ve filozoflara yönelttiği tenkitlerde bazen insaf sınırlarını aşmıştır. Sûfilere daha yakın bir yaklaşım göstererek, amelî tasavvufa büyük bir önem atfetmiştir.

Anahtar Kelimeler: İbn Seb'in, el-Vahdetü'l-Mutlaka, Tasavvuf Felsefesi, Rahmet, Tövbe, Zikir.

ABSTRACT

Abd al-Haq Ibn Sab'in and His Views on Sufism

Ibn Sab'in established a system named "al-wahdat al-mutlaka" (absolute unity) by combining eastern and western philosophical traditions with mystical thoughts. This system is the last ring of Andalusian mystical philosophy laid by Ibn Masarra. Being last independent representative of philosophical mysticism developed by Shaykh al-Ishraq Suhrawardi al-Maqtul and Shaykh al-Akbar Ibn al-Arabi, Ibn Sab'in, sometimes exceeded the limits of mercy by criticizing his predecessor philosophers and religious scholars. Showing a closer approach to the Sufis, he attributed great importance to practical Sufism.

Key Words: Ibn Sab'in, al-Wahdat al-Mutlaka, Philosophical Mysticism, Mercy, Repentance, Remembrance.

GİRİŞ

İslâm tasavvuf düşüncesi sade zühd hayatından sistematik tasavvuf anlayışına geçtiği dönemde bir taraftan kurumlaşma sürecine girmiş, diğer taraftan felsefe ile yakından ilgilenmeye başlamıştır. Sûfilere yaşadığı tecrübe ile ilgili olarak fıkıh, kelim ve felsefenin diliyle yazıya döktüğü bu düşüncelerin ilk örneklerinin görüldüğü III-IV/IX-X. yüzyıllarda birçok tasavvufî anlayış ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda Hâris el-Muhâsibî (ö.243/857), Zünnûn Mısırî (ö.245/859), Bayezid Bistâmî (ö.261/874), Hamdûn Kassâr (ö.271/884), Ebu Sâid Harrâz (ö.277/890), Sehl b. Abdullah Tüsterî (ö.283/896), Cüneyd Bağdadî (ö.297/909), Ebu'l-Abbâs Seyyârî (ö.342/953) ve Ebu Abdullah Muham-

med b. Haffif (ö.371/981)'in tasavvufun makâm ve hâlleri ile ilgili düşünceleri zikredilebilir. Onların yaşadıkları tecrübeleri söze döküp ilk defa dile getirdikleri tasavvuf nazariyeleri sonraki dönemlerde bir mektep hüviyetine bürünmüştür. Bununla birlikte sûfî olmalarına rağmen hakîm/filozof olarak anılan ârifler de vardır. Bu sûfî mütefekkirlerden her biri doğu ve batı felsefesine hâkim olup İslâm kültürüyle bunları yoğurarak yeni ve kendilerine has orijinal fikirler geliştirmiştir. Her ne kadar filozofların düşüncelerine getirdikleri yorum ve yaptıkları tenkitlerle filozof unvanını hak etmiş olsalar da, bunların yetişme tarzları dikkate alındığında asıl itibarıyla sûfî kimlikleri öne çıkmıştır. Horasan'da Hakîm Tirmizî (ö.320/932), Endülüs'te Muhammed İbn Meserre (ö.319/931) bunların öncüleridir. Onların fikirleriyle beslenen tasavvuf düşüncesi Sühreverdî-i Mak-tûl (ö.587/1191), İbnü'l-Arabî (ö.638/1240) ve İbn Seb'in (ö.669/1270) ile yepyeni bir boyut kazanmıştır.

İslâm tasavvuf düşüncesinin VII/XIII. yüzyıldaki önemli temsilcilerinden biri olan İbn Seb'in hakkında insanların düşünceleri itidalden uzaktır. Bir kısmı onu ilhâd ve zındıklıkla suçlayıp tekfir ederken, bir kısmı da tasavvuf makamlarını ve hâllerini bizzat yaşamış bir ârif olarak görmüşlerdir. Her iki taraf da kendi düşüncelerini desteklemek açısından farklı ve inanılmaz yorumlar getirmiştir. Aleyhindeki sözler onun varlık düşüncesine sert tenkitler yöneltirken, lehinde olanlar sûfî kimliğine vurgu yapmaktadır. Bu iki aşırı yaklaşım tarzı onunla ilgili spekülasyonları körüklemiştir.

İbn Seb'in ile ilgili yapılan çalışmalarda tasavvufî düşüncesi hakkında yeterli bilginin olmayışı, düşünceleri sebebiyle zındık ve mülhid olarak itham edilip kitaplarına ve düşüncelerine karşı savaş açılması kendisine mesafeli durulmasına yol açmıştır. Bu yüzden bu çalışmada onun hayatı ve tasavvufî düşüncesinin kaynakları hakkında bilgi verilip Allah'a ulaşmada en çok etkisini gördüğü ve hâlâ gizemini koruyan tasavvufî düşüncelerinin anlaşılmasına katkı sağlanması bağlamında rahmet, tövbe ve zikir konularına yaklaşımı üzerinde durulacaktır.

1. İbn Seb'in'in Hayatı (614-669/1217-1270)

Endülüs'e hâkim olan Muvahhidlerin siyasî ve askerî yönden zayıflayıp 609/1212'de Kastilya kralı VIII. Alfonso'nun öncülüğünde büyük bir Haçlı ordusuyla yapılan Ukâb (Las Navas de Tolosa) savaşında aldığı ağır yenilgi, Müslümanların kendilerine güveni kaybetmesine sebep olmuştur. 500 yıl önce Târik b. Ziyad komutasındaki Müslüman fâtipler tarafından fethedilen bazı şehirler elden çıkmaya başlamıştır. Bu durum, Endülüs'ün hem askerî ve idarî hayatını hem de dinî, tasavvufî ve felsefî hayatını olumsuz etkilemiştir.

Böyle bir dönemde Mürsiye yakınlarındaki Rakûta'da doğan İbn Seb'in (614/1217),¹ ilköğrenimini Mürsiye'de yapmıştır. Endülüs'te kaldığı yıllarda

¹ Lisânüddin İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta fî Ahbâri Gırnata*, tahkik: Muhammed Abdullah 'Inan, Kahire 1397/1977, c. IV, s. 31; Ahmed b. Muhammed el-Makkarî, *Nefhu't-Tib min Gusni Endelüsü'r-*

Kur'an ve hadis tahsilinin yanı sıra Mâlikî fıkı, Arapça, dil ve edebiyat tahsil etmiştir.² Eşarî kelâmı ile birlikte mantık ve felsefe okumuştur. Endülüs'te seyahat ederek isimlerini bilmediğimiz birçok ilim adamından ve meşâyih'ten istifade edip³ tıp ve simya⁴ ile esmâ ve hurûf ilimlerini öğrenmiştir.⁵

İbn Seb'in'in tam adı Ebu Muhammed Kutbuddin Abdülhak b. İbrahim b. Muhammed b. Nasr b. Muhammed el-Akkî el-Gâfikî el-Mürsî er-Rakûtî'dir.⁶ İbn Seb'in yazılarında kendisini ebced hesabı ile İbn Seb'in'e, yani "yetmişin oğlu"na karşılık gelen "İbn O" ve "İbn Dâra" sembolüyle takdim etmiştir. Bu sembol, Mağrib tasavvuf geleneğinde 70 rakamına tekabül etmektedir. Bu yüzden İbn Dâra ve İbn Seb'in isimleriyle tanınmıştır.⁷ Endülüs'te ilim tahsil ettiği hocaları konusunda kaynaklarda yeterli bilgi olmadığından ve hocaları arasında gösterilen bazı şahıslar daha o doğmadan vefat ettiğinden onlarla ancak kitapları vasıtasıyla bir bağ kurulmuştur. Nitekim 614/1217'de doğan İbn Seb'in'in hocaları arasında zikredilen ve İbnü'l-Mer'e olarak bilinen Ebu İshak b. Dehhâk (ö.611/1214-1215) ile Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali b. Yusuf el-Kureşî el-Bûnî (ö.622/1225) ve Ebu'l-Hasen el-Harrânî (ö.538/1143)'den bizzat ilim tahsil etmesi mümkün olmamakla birlikte onların eserlerinden faydalandığı için böyle bir hoca talebe ilişkisi söz konusu olmuştur.⁸

İbn Seb'in tefsir, hadis, fıkıh gibi ilimleri tahsil etmekle birlikte kelamcılığı ağır basan bir din âlimi olan İbn Dehhâk'ın eserlerini inceledikten sonra tasavvufu ilgileneceğine başlamıştır.⁹ Ancak onun 'ilmü'l-hurûf ve'l-esmâ ile havâssın mertebeleri konularında üstün bilgilere sahip olan el-Bûnî ve Ebu'l-Hasen el-Harrânî'nin düşüncelerinin etkisinde kalarak tasavvufî hayatı seçtiğini söyleyebiliriz.¹⁰

Savunduğu felsefî ve tasavvufî düşüncelerden dolayı Mürsiye'deki âlimlerin tepkisini çeken İbn Seb'in, döneminin siyasi ve sosyal şartlarının da bir sonucu olarak 640/1242'de Endülüs'ten ayrılıp Mağrib'e gitmiştir. Birlikte geldiği bir grup öğrencisiyle Sebte'ye yerleşerek irşâd faaliyetlerine başlamıştır. Tasavvufî

→ →

Ratîb, tahkik: İhsan Abbas, Beyrut 1968, c. II, s. 196; Zehebî, *Târihi'l-İslâm*, tahkik: Ömer Abdüsselam Temûrî, 3. baskı Beyrut 1415/1994, c. XXX, s. 28; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Kahire 1994, c. XIII, s. 291; Takiyyüddin Muhammed b. Ahmed el-Fâsî, *el-Ikdû's-Semîn fi Târihi'l-Beledi'l-Emîn*, Kahire 1966, c. III, s. 302.

² İbnü'l-Hatib, *el-İhâta*, c. IV, s. 31-32; Makkarî, *Nefhu't-Tib*, c. II, s. 202.

³ Makkarî, *Nefhu't-Tib*, c. II, s. 202.

⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. XIII, s. 291; İbn Şâkir el-Kütübî, *Fevâtü'l-Vefayât*, Beyrut 1973, c. I, s. 247.

⁵ el-Fâsî, *el-Akdû's-Semîn fi Târihi'l-Beledi'l-Emîn*, c. III, s. 393; Ebu'l-Vefâ el-Ganîmî et-Teftezânî, *İbn Seb'in ve Felsefetühû's-Sûfiyye*, Beyrut 1973, s. 36-37; İlhan Kutluer, "İbn Seb'in", *DİA*, c. XX, s. 308.

⁶ Künyesi Ebu Muhammed'dir. Doğuda kendisine Kutbuddin lakabı verilmiştir. İbnü'l-Hatib, *el-İhâta*, c. IV, s. 31; Makkarî, *Nefhu't-Tib*, c. II, s. 196.

⁷ Makkarî, *Nefhu't-Tib*, c. II, s. 196; Adolophe Faure, "İbn Sab'in", *EI*, Leiden 1971, c. III, s. 921.

⁸ et-Teftezânî, *İbn Seb'in ve Felsefetühû's-Sûfiyye*, s. 37-40.

⁹ İbnü'l-Hatib, *el-İhâta*, c. IV, s. 33.

¹⁰ et-Teftezânî, *İbn Seb'in ve Felsefetühû's-Sûfiyye*, s. 39, 41.

düşüncelerini ve felsefesini çevresindekilere aktarmıştır.¹¹

İbn Seb'in tasavvufî düşüncelerini açıkladığı zâviyesinde zâhidâne yaşayışıyla halkın teveccühünü kazanmıştır. Bu durum kısa zamanda şöhretinin Sebte şehrinin sınırlarını aşmasını sağlamıştır. Sicilya Kralı II. Frederick'in İslâm filozoflarına yönelttiği felsefî sorulara "*el-Ecvîbetü's-Sıkkılye*"¹² adlı eseriyle verdiği başarılı cevaplar¹³ Sebte'de büyük bir yankı bulmuştur. Bununla birlikte kıskanç ve mutaassıp Mâlikî fakihleri cevaplarında yer alan felsefî düşüncelerinden dolayı onu tekfir ederek Endülüs'tekine benzer bir kampanya başlatıp Sebte'den kovmanın yollarını aramışlardır. Felsefeye mesafeli duran ve siyasi otoritesi zayıflayan hamisi konumundaki Sebte valisi İbn Halâs da, ulemanın baskısına dayanamayıp İbn Seb'in'i şehirden uzaklaştırmak zorunda kalmıştır. Bunun üzerine 646/1248'de Sebte'den ayrılıp Bicâye'ye giden şeyh, irşâd faaliyetlerini orada sürdürmüştür. Şehre olumsuz şöhreti kendisinden önce geldiğinden burada da ulemanın tepkisiyle karşılaşmıştır. İbn Seb'in, Ebu Medyen'in süfî yolunu benimsemiş olan ünlü öğrencisi Ebu'l-Hasan eş-Şusterî (ö.667/1269) ile burada tanışıp dost olmuştur.¹⁴ Eserlerinde kullandığı remiz ve üslûp yüzünden Endülüs'te başlayan ulemanın tekfirle suçlaması Mağrib'te de devam etmiştir. Nitekim Tunus'ta ulemanın şeyhi konumundaki İsbilye asıllı Ebu Bekir b. Halil es-Sekûnî, zındıklıkla itham ederek ona karşı sert bir hücum başlatmıştır.¹⁵

Kendisine karşı sürdürülen bu yıldırma ve sindirme politikaları Bicâye'de uzun süre kalmasını imkânsız hale getirmesine rağmen İbn Seb'in'in Mağrib'te geçirdiği süre, hayatının en verimli dönemi olmuştur. Zira *el-Ecvîbetü's-Sıkkılye* ve *Büddü'l-Ârif* başta olmak üzere eserlerinden birçoğunu burada yazıp kendi adına nispet edilen tarikatını yayarak müntesiplerini artırmıştır.¹⁶ *Büddü'l-Ârif*'te

¹¹ İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, c. IV, s. 32. Eserlerinin birçoğunu yazdığı Sebte'de zengin ve soylu bir kadınla evlenmiştir. Hanımı onun irşâd faaliyetlerini daha rahat sürdürebilmesi için evinin yakınında bir zâviye yaptırmıştır. *er-Risâletü'n-Nasiha* adlı eserini ithaf ettiği ve 666/1267-1268'de Mağrib'te ölen oğlu Muhammed, İbn Seb'in'in bu hanımından doğmuştur. Abdurrahman Bedevî, *Resâilü İbn Seb'in*, Kahire 1956, Giriş kısmı s. 2; Kutluer, "İbn Seb'in", *DİA*, c. XX, s. 307.

¹² Bu eser, Şerafeddin Yaltkaya tarafından önce Türkçe'ye çevrilmiş (İstanbul 1934), daha sonra Arapça olarak neşredilmiştir (Beyrut 1941).

¹³ Bedevî, *Resâilü İbn Seb'in*, Giriş kısmı s. 2-3. Bu cevaplardan hoşlanan II. Frederick, kendisine yüklü miktarda hediye göndermişse de İbn Seb'in, bu işi hasbî olarak yaptığını söyleyerek hediyeleri geri göndermiştir. Sicilya Kralı'nın hediyelerini alması konusunda ısrar edenlere: "Ben bu soruları sırf Allah rızası ve İslâm ümmetine yardım etmek için cevaplandırıyorum" demiş, sonra da şu ayeti okumuştur: "*Ben sizden buna karşılık akrabalık sevgisinden başka bir ücret istemiyorum*" (Şûra suresi 42/23). Sicilya Kralı soruları gönderdiğinde de birçok hediye göndermiş, fakat İbn Seb'in onları da kabul etmemiştir. Cevaplar kendisine ulaştığında birincisinden daha çok hediye göndermesine rağmen onları da reddetmiştir.

¹⁴ İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, c. IV, s. 32, 35. Aynı zamanda şair olan Ebu'l-Hasen eş-Şusterî ve İslâm âlemindeki etkileri hakkında bkz: Ali Sami en-Neşşâr, "Ebu'l-Hasen eş-Şusterî es-Süfî el-Endelüsî ez-Zecâl ve Eserühü fi'l-Âlemi'l-İslâmî", *Mecelletü'l-Ma'hedü'l-Mısırî Li'd-Dirâsâti'l-İslâmiyyeti*, sene: 1, sayı: 1, 1953 Madrid, s. 129-160.

¹⁵ et-Teftezânî, *İbn Seb'in ve Felsefetühü's-Süfiyye*, s. 46-47.

¹⁶ Anna Ayşe Akasoy, "İbn Sab'in's Sicilian Questions: The Text, Its Sources and Their Historical Context", *Al-Qantara*, volume: XXIX, No: 1, enero-junio 2008 Madrid (España), s. 118. İbn Seb'in'in *Büddü'l-Ârif* adlı eserini henüz on beş yaşındayken yazdığı şeklindeki rivayeti (Makkarî,

el-Ecvibetü's-Sıkkıyye adlı eserinden söz eden İbn Seb'in'in bu ifadesi *Buddü'l-ârif*'in bu eserden sonra yazıldığını göstermektedir.¹⁷

Ulemanın taassubu yüzünden doğruya doğru gitmeye karar veren İbn Seb'in, 648/1250'de Kahire'ye gitmek üzere Bicâye'den ayrılmıştır. Mısır'a yerleşmeyi planlayıp yola çıktıysa da Mağrib fakihlerinin Kahire'ye elçiler gönderip onunla ilgili olumsuz düşüncelerini Mısır ulemâsına bildirmesi yüzünden bu düşüncesinden birkaç yıl içinde vazgeçmek zorunda kalmıştır.¹⁸ İbn Seb'in'in tasavvuf anlayışı Endülüs ve Mağrib'te olduğu gibi Mısır'da da tepkiyle karşılanmıştır. Özellikle felsefeye düşman ulemanın, eserlerinde ileri sürdüğü fikirlerinden dolayı onu zındıklık ve ilhâdla, Şîlik ve Fatimîlerin sözlerini nakletmekle, Ehl-i Bey'te taassup derecesinde bağlılıkla itham etmesi İbn Seb'in'i Mısır'da da barınamaz hale getirmiştir. Hele Fatimîlere karşı savaştan Selahaddin Eyyübî'den sonraki Mısır'da Şîilere ve onlara yakınlık duyanlara karşı sert bir mücadele verildiğinden işi hayli zorlaşmıştır.¹⁹ Buna ilaveten hakkındaki söylentilerin artması ve fikirlerine karşı bir reddiye yazan Kutbuddin el-Kastalânî'nin sert tutumu dört yıl kadar Kahire'de kalan İbn Seb'in'in 652/1254'te şehri terkedip iltica edip yerleşmeye en uygun yer olarak nitelendirdiği son ikamet-gâhi olan Mekke'ye gitmesiyle neticelenmiştir.²⁰

Endülüs'te başlayıp Mekke'de karar kılan hayat basamakları kendisine büyük bir tecrübe kazandıran İbn Seb'in, Mekke'ye geldiği sırada Mekke Şerifi olan ve Yemen Sultanı ile yaptığı bir savaşta başından yaralanan Ebu Nüme Muhammed b. Ebu Sa'd'ı tedavi etmiştir. Bu olaydan sonra gerçekleşen Mekke Şerifi ile aralarındaki yakın ilişkiler, Ebu Nüme'in onun bir müridi olduğu şeklinde anlaşılmiş ve halk arasındaki itibarının artmasını sağlamıştır.²¹

Mekke'de sakin ve huzurlu bir hayat süren İbn Seb'in, bazı dönemlerde Mekke'nin hareketli ortamından uzaklaşıp Hz. Muhammed (sav)'e ilk vahyin geldiği Hira mağarasında inzivaya çekilerek tasavvufî riyâzât usûlleri ile ruhunu arındırmıştır. Bu durum onun Mekke'deki irşâd faaliyetlerini aktif bir şekilde sürdürmesini engellememiştir. Tasavvufî düşüncelerini anlattığı sohbetlerinde öğrenci sayısı sürekli çoğalmış, irşâd faaliyetine katılan Mekkeliler sözlerine değer vermişler ve kalpleri aydınlatan sohbetlerinden istifade etmişlerdir. Eserlerinden bir kısmını burada yazan İbn Seb'in,²² Hac mevsiminde Mekke'ye dışa-

→ →

c. II, *Nefhu't-Tib*, s. 403) şeyhin büyüklüğüne vurgu için müridleri tarafından söylenmiş bir söz olarak kabul etmek daha isabetli olur. Çünkü 28-30 yaşlarında Sicilya Kralına yazdığı cevaplar ve ona *Büddü'l-Ârif*'te yaptığı atf (s.157) bu eserin daha önce yazılmasını imkânsız kılmaktadır.

¹⁷ İbn Seb'in, *Büddü'l-Ârif*, s. 157; Vincent J. Cornell, "The Way of the Axial Intellect: The Islamic Hermetism of Ibn Sab'in", *Journal of The Muhyiddin Ibn 'Arabi Society*, 1997/8 Oxford-Berkeley-Madrid, sayı: 22, s.44.

¹⁸ et-Teftezânî, *İbn Seb'in ve Felsefetühü's-Süfiyye*, s. 48; Kutluer, "İbn Seb'in", *DİA*, c. XX, s. 307.

¹⁹ et-Teftezânî, *İbn Seb'in ve Felsefetühü's-Süfiyye*, s. 51-52.

²⁰ İbnü'l-Hatib, *el-İhâta*, c. IV, s. 32; Makkarî, *Nefhu't-Tib*, c. II, s. 202.

²¹ İbnü'l-Hatib, *el-İhâta*, c. IV, s. 282; Makkarî, *Nefhu't-Tib*, c. II, s. 202.

²² İbnü'l-Hatib, *el-İhâta*, c. IV, s. 32.

rıdan gelen hacılarla birlikte her yıl hac yapmış,²³ âlimlerle tanışıp ilmî sohbetlerde bulunmuştur. Nitekim dönemin önde gelen âlimlerinden Safiyüddin el-Hindî de 666/1267'deki Hac mevsiminde onun felsefî sohbetlerde bulunduğu âlimlerden biridir. Bir keresinde ona düşüncelerinden dolayı Mekke'de kalmasının sakıncalı olduğunu söyleyince, el-Hindî kendisinin savunduğu böyle düşüncelerle nasıl burada kalabildiğini sormak durumunda kalmıştır.²⁴ Yine muasırı ve Mekke'de ikamet eden sûfî Necmeddin b. İsrâil kendisine yazdığı bir mektupla güzel bir kaside göndermiş, İbn Seb'in hâlinin onun mertebesinden daha yüksek olduğunun açığa çıkmasından çekindiği için cevap yazmaktan kaçınmıştır.²⁵

Ömrünün sonlarına doğru şöhreti iyice artınca, düşüncelerine tahammül edemeyip ondan uzaklaşmanın yollarını arayan Mekke'nin mutaassıp ulema grubu, Endülüs, Mağrib ve Mısır'da olduğu gibi İbn Seb'in'i sert bir şekilde tenkit ederek hiç de yabancı olmadığı zındıklıkla itham etmiştir. Onlar, Hac menâsikiyle alay ettiği, nübüvvet iddiasında bulunduğu ve simyâ ile uğraşıp insanları kandırdığı gerekçesiyle Allah'ın rahmetinden ve Resûlünün şefkatinden uzaklaştığını yayıp kendisine karşı tavır almışlardır.²⁶ Ancak İbn Seb'in, bu tavırlar karşısında huzursuz olsa da çalkantılı ömrünün geri kalan kısmını yine de Mekke'de tamamlamak zorunda kalmıştır.²⁷ Hareketli ve verimli bir ömür sürdükten sonra 6 Şevval 669/30 mayıs 1270 Perşembe günü Mekke'de vefat etmiştir.²⁸

Büyük küçüklü birçok eser bırakan İbn Seb'in, bunların bir kısmını bizzat

²³ Makkarî, *Nefhu't-Tib*, c. II, s. 202.

²⁴ Makkarî, *Nefhu't-Tib*, c. II, s. 204; et-Teftezânî, *İbn Seb'in ve Felsefetühü's-Sûfiyye*, s. 53-54.

²⁵ Makkarî, *Nefhu't-Tib*, c. II, s. 204.

²⁶ İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, c. IV, s. 33; Makkarî, *Nefhu't-Tib*, c. II, s. 203-204; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. XIII, s. 291.

²⁷ et-Teftezânî, *İbn Seb'in ve Felsefetühü's-Sûfiyye*, s. 59.

²⁸ İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, c. IV, s. 38; Makkarî, *Nefhu't-Tib*, c. II, s. 204. Bazı eserlerde farklı vefat tarihleri verilse de ellibeş yaşında vefatı konusunda genel bir mutabakat vardır. el-Kütübî 668/1269'da ellibeş yaşında vefat ettiğini belirtir. *Fevâtü'l-Vefayât*, c. I, s. 247. İbn Kesîr, aynı yıl Şevval ayının 28'inde, Şa'rânî ise 667/1268'de vefat ettiğini belirtir. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. XIII, s. 291. *et-Tabakâtü'l-Kübrâ (Vellier Ansiklopedisi)*, çeviren: Abdülkadir Akçiçek, İstanbul 1986, c. I-II, s. 760. Ancak ölüm şekliyle ilgili verilen bilgiler farklıdır. Bazı rivayetler intihar ettiğini kabul etmektedir. Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefayât*, 'idâd: Muhammed Yusuf Necm, 3. baskı Vespâden 1982, c. XVIII, s. 61. Bir kısmı zehirlenerek öldürüldüğünü iddia etmektedir. Kütübî, *Fevâtü'l-Vefayât*, c. I, s. 517. Ancak onun konumundaki birinin intihar etmesini düşünmek sadece mutaassıp rakiplerinin işini kolaylaştırır. Onlara göre İbn Seb'in eğer böyle yaptıysa küfür üzere cehennemini boylamıştır. Ebû Muhammed Abdülhak b. İsmail b. Ahmed el-Hazreci Badisi, *el-Maksadü's-Şerif ve'l-Menzi'ü'l-Latif fi't-Tarif*, tahkik: Saïd Ahmed E'rab, Mektebetü'l-Melikiyye, Rabat 1982, s. 34-35; Luis Massignon ise Allah'la ittihadı gerçekleştirmek için intihar ettiği kanaatinde. Luis Massignon, *Ibn Sabîn et la Critique Psychologique Dans L'histoire de la Philosophie Musulmane, en Mémoires Henri Basset*, Paris 1928, c. II, s. 124. Onun bu yaklaşımı, ontolojik bir birleşme içermeyen sûfî tecrübedeki ittihad anlayışından çok uzaktır. İslâm tasavvufunda tanırlaşma değil, tanrının büyüklüğü karşısında kulluğunu idrâk ederek insani eneyi en üst noktaya çıkarmak söz konusudur. Ancak bu iddialar arasında Yemen Sultanı ile savaşırken yaralanan Mekke Şerifini tedavi etmesi üzerine, Yemen Sultanı'nın İbn Seb'in'i zehirlettiği yönündeki bilgi dikkat çekicidir. Zira Yemen Sultanı'nın veziri Haşeviyye'dendir ve İbn Seb'in'e karşı düşmanca bir tutum içindedir. Güçlü delillerle ispatlanamayan bu iddiaları bir kenara bırakırsak, İbn Seb'in'in tabii ölümle vefat ettiğini söyleyebiliriz.

kendisi yazmış, bir kısmı da öğrencilerinin derslerde tuttuğu notlardan oluşmuştur. Sûfî tecrübesine dayalı "el-vahdetü'l-mutlaka" adını verdiği tasavvuf anlayışını *Buddu'l-ârif* başta olmak üzere eserlerinde açıklamıştır. Ne yazık ki eserlerinin tamamı günümüze kadar ulaşmamıştır.

İbn Seb'in'in eserlerini üç kategoride toplamak mümkündür:

1. Tasavvuf felsefesi ile ilgili olanlar.

2. Seyr ü sülûkun yollarını açıklayıp, amelî tasavvufun riyâzât konularına ağırlık verenler.

3. 'İlmu'l-Hurûf ve'l-Esmâ ile ilgili eserler.

İbn Seb'in üç sınıfta topladığımız eserlerini kapalı bir üslûp ve rumuzla yazmıştır. Bu alanda onun kadar rumuz ve sembol kullanan ikinci bir şahsın olmadığı belirtilir.²⁹ Tasavvuf ilminin inceliklerini bilen muhakkik sûfîler tasavvuf geleneğinin dışındakilerin hücûmlarını engellemek düşüncesiyle rumuz kullanmayı tercih etmişlerdir.³⁰ O da bu geleneğe uyarak eserlerinde hem kolayca anlaşılabilir zâhirî mânâyâ, hem de açıklama ve yorumlara ihtiyaç duyan kelimeler kullanmış, sûfî olmayanların anlayamayacağı rumuz ve elgâzla dolu gizemli bir üslûp geliştirmiştir. Konuşmada ve yazıda sahip olduğu akıcı üslûp, eserlerinin ve şiirlerinin edebiyatçılar arasında iyi bir yer edinmesini sağlamıştır.³¹

İbn Seb'in, düşüncelerini ifade ederken hem felsefî kavramları hem de tasavvufun rumuzlarını ve kavramların işârî anlamlarını kullanmıştır. Bu durum eserlerinin anlaşılmasını güçleştirmiştir.³² Eserlerini ilk okuyanlar zorluk çektikleri için tekrar tekrar okumak suretiyle kendisini anlamaya çalışmışlardır. Eserleri üzerinde fikir yürütenler, sözlerini özellikle zâhirin kastedilmediği durumlarda bile ifadenin zâhirini dikkate alarak tenkit etmişlerdir. Nitekim haleflerinden Endülüslü sûfî İbn Abbâd er-Rundî (ö.792/1390) onun kitaplarını okuyup anlamaya çalıştığını, fakat zorlandığını itiraf etmiştir.³³

Hikmet ve tasavvuf geleneğinin Endülüs'teki son halkası olarak nitelendirilebileceğimiz İbn Seb'in'den önce Mesleme el-Mecrîti, İbn Bâcce, İbn Tufeyl, Kadı İbn Rüşd, İbn Cebiro ve İbn Meymun gibi filozoflar ile İbn Meserre, İbnü'l-Arif, İbn Berrecân, İbn Kasyî, Ebu Bekir Mayûrkî, Ebu Medyen ve İbnü'l-Arabî gibi sûfîler Endülüsün tefekkür zenginliğini meydana getirmişlerdir. İbn Seb'in bu hakîm ve sûfîlerin eserlerini okuyup takipçilerinin yorumlarından faydalanarak tasavvufî düşüncesini şekillendirmiştir. Ancak İbn Seb'in eserlerinde İbnü'l-

²⁹ et-Teftezânî, *İbn Seb'in ve Felsefetühü's-Sûfiyye*, s. 90.

³⁰ Ebu Nasr es-Serrâc, *el-Luma' fi 'İlmi't-Tasavvuf*, neşr. Abdülhalim Mahmud ve Tâhâ Abdülbâkî Sürûr, Kahire 1960, s. 409 vd, çeviren: H. Kâmil Yılmaz, İstanbul 1996, s. 245, 327 vd.

³¹ İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, c. IV, s. 32-33; Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, c. II, s. 203-204.

³² Eserin anlaşılabilirliğiyle ilgili benzer bir durum İbnü'l-Arabî'nin Tasavvuf Felsefesi üzerine bir doktora çalışması hazırlayan Ebu'l-Alâ Afîfi tarafından Füsûsu'l-Hikem için söylenmiştir. Füsûsu'l-Hikem Okumaları İçin Anahtar, çeviren: Ekrem Demirli, İstanbul 2000, s. 43-45.

³³ et-Teftezânî, *İbn Seb'in ve Felsefetühü's-Sûfiyye*, s. 91-92.

Arabî'den hiç söz etmemiştir.³⁴ Felsefe ve tasavvufu lanetleyen bir coğrafyada yaşamasına rağmen, birçok eseri dünyanın farklı yerlerindeki kütüphanelerde günümüze kadar gelen, sevenlerinin lehte, hasımlarının aleyhte yaptıkları kampanyalar dikkatleri onun eserleri üzerine çekmiştir. Bu durum, tasavvufî düşüncesinin anlaşılıp yorumlanması ihtiyacını beraberinde getirmiştir.

2. Tasavvufî Düşüncesinin Kaynakları

Tasavvufî düşüncelerini *Büddü'l-Ârif* adlı eseri ile tasavvuf ile ilgili risâlelerinde açıklayan İbn Seb'in, Endülüs tasavvuf geleneğinde hâkim olan ve selefleri İbn Meserre, İbnü'l-Arif, İbn Berrecân, Ebu Bekir Mayûrkî ve İbn Kasyi ile çağdaşı İbnü'l-Arabî'de de görüldüğü gibi, taklitçilikten uzak, araştırmacı bir zihniyete sahiptir. Kendinden önceki birçok sûfî ve filozofun eserlerinden istifade etmekle birlikte İbn Meserre, İbnü'l-Arif ve İbn Berrecân'ın tasavvuf mektebi ile işbilyeli Ebu Abdullah eş-Şûzî'nin tarikatını benimseyerek yeni yorumlar geliştirmiştir.

Endülüs'te Ebu Abdullah Muaz b. Osman eş-Şa'banî (ö.234/848), Ebu Abdullah Muhammed b. Seleme b. Hubeyb b. Kasım es-Sadeî, Ebu Muhammed Abdullah İbn Meserre (ö.286/899), Ebu Osman Sa'dun b. İsmail (ö.295/907-908) ve Ebu Eyyub Süleyman b. Hâmid Kurtubî (ö.311/923) gibi sûfiler tarafından temsil edilen tasavvuf, IV/X. yüzyılın başlarında İbn Meserre (ö.319/931) vasıtasıyla yeni bir çehre kazanmıştır. Daha sonraki yıllarda doğudan gelen birçok sûfî, tasavvuf akımının burada yayılmasına katkıda bulursa da, Endülüs'te tasavvuf hareketinin ve tasavvuf felsefesinin başlamasında ve yayılmasında birinci derecede rol oynayan şahsın İbn Meserre olduğunu söylemek mümkündür. Tasavvuf sahasında birçok kitap ve risale yazan İbn Meserre'nin eserlerinden sadece üçünün adı kaynaklarda geçmektedir. Bunlar; "*Kitabu't-Tabsıra* veya *Risaletü'l-İ'tibâr*", "*Havâssu'l-Hurûf*" ve henüz ortaya çıkmayan fakat Mâlikî fıkhi ile ilgili olduğu belirtilen "*Kitabu Tevhîdi'l-Mûkinin*" isimli eserleridir.³⁵

İbnü'l-Arif (ö.536/1141), Kurtuba ve Mürsiye'nin yanı sıra Endülüs tasavvuf hareketinin bir başka merkezi konumundaki Almeriye'de başladığı ilim hayatını Mürsiye, Kurtuba, Zaragosa ve Belensiye gibi o dönemin ilim ve kültür merkezlerinde sürdürmüştür. Başta Kur'an ilimleri ve kıraât bilgileri olmak üzere, dil ve edebiyat, tefsir, hadis ve fıkıh gibi çeşitli ilimleri tahsil etmiştir. Kıraat ilmine çok önem vermiş, hadis tedvininde tenkitçi bir zihniyetle hareket ederek hadislerin varyantları ve illetleri ile hadis alma yöntemleri konusunda titiz davranmıştır. Hat sanatında üstün başarılar kazanmış ve birbirine hiç benzemeyen

³⁴ İbn Seb'in İbnü'l-Arabî'yi tanımaması imkânsızdır. Aynı şehirde doğup büyüyen bu iki sûfî mütefekkir düşünce bakımından da benzer fikirleri savunmaktadırlar. Ancak İbnü'l-Arabî *vahdetü'l-vücûd*, İbn Seb'in ise *vahdetü'l-mutlaka* adlı tasavvufî düşüncelerle tanınmaktadır. Durum böyle olmakla birlikte İbn Seb'in eserlerinde İbnü'l-Arabî'den söz etmemesi manidardır. Abdülbâki Baykara, "İbn Seb'in", *Dâru'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, yıl: 3, sayı: 10, Teşri-i Evvel 1928, s. 87-89.

³⁵ Geniş bilgi için bkz. M.Necmettin Bardakçı, *İbn Meserre ve el-Müntekâ*, İstanbul 1999.

yedi türlü yazı yazarak bu konudaki kabiliyetini göstermiştir. İbnü'l-Arif, tasavvuf sahasında şiir ve nesir olarak birçok eser yazmasına rağmen, Almeriye'de tutuklanıp Merâkeş'e gemiyle getirilirken eserlerinin birçoğunu denize atması yüzünden bunlardan çok azı günümüze ulaşabilmiştir. Bunlar tasavvufun bazı temel kavramları hakkında bilgi verdiği *Mehâsinü'l-Mecâlis* adlı eseri ile dua ve münâcaâtlarıyla dostları ve müridleri ile bazı şahıslara yazdığı mektuplarından oluşan *Miftâhu's-Saâde* ve *Tahkiku Tarîki's-Saâde* adlı eserleridir. Bunların yanı sıra Bağdat Evkaf kütüphanesinde *Mehâsinü'l-Kelâm* adlı bir eserin bulunduğuy kaydedilmektedir.³⁶

Kuzey Afrika asıllı olan İbn Berrecân (ö.536/1141), dinî ilimleri tahsil etmiş, hadis sahasında önemli âlimler arasına girmiştir. Astronomi ve matematik ilimlerine ilgi duymakla birlikte, tasavvuf ve özellikle harflerin sırrı gibi konularla daha çok meşgul olmuştur. Bu sebeple tasavvufa yönelmiş ve tasavvufî yorumlarıyla şöhret bulmuştur. Endülüs'te yaygın olan İbn Meserre'nin tasavvuf anlayışının yanı sıra, Gazzâlî (ö.505/1111)'nin görüşlerini de benimsemiştir. İbnü'l-Arif Almeriye'de faaliyet gösterirken, İbn Berrecân İşbiliye'de tasavvufî görüşlerini yaymaya çalışmıştır. O da İbnü'l-Arif gibi yöresinde güçlü bir nüfûz kazanmış ve halkın sevgisine mazhar olmuştur. Onunla aynı görüşleri paylaştığı için benzer akıbetle karşılaşmış, Muvahhidlerin kurucusu İbn Tümert'in düşüncelerini benimsediği ve Murâbitlara karşı muhalefet ettiği gerekçesiyle Merâkeş'e getirilerek sorgulandıktan sonra idam edilmiştir.³⁷ İbn Berrecân'ın "*Şerhu Esmâi'l-Hüsna*" ve "*Tefsîru'l-Kur'an*" adlı eserleri vardır. Birçok yazma nüshası bulunan *Şerhu Esmâi'l-Hüsna*'da Kur'an ve hadislerde geçen Allah'ın 130 ismi hakkında yorumlar yer almaktadır. *Tefsîru'l-Kur'an* ise harf ve rakam sembolleri konusunda kendisini yetiştiren İbn Berrecân'ın, bunları uygulamaya çalıştığı bir eserdir. Kur'an âyetlerini Kur'an ve Hadisle açıklamaya çalışan ve daha çok tasavvufî açıdan yorumlayan İbn Berrecân, tıpkı İbn Meserre ve İbnü'l-Arabî gibi harflerin havas ve esrarı üzerinde durmuştur.³⁸

Âriflerin imamı olarak bilinen Ebu Abdullah eş-Şûzî, iyi bir ilim tahsil ettikten sonra Muvahhidlerin son dönemlerinde İşbiliye kadısı olmuştur. Bir müddet kadılık yaptıktan sonra bu görevi bırakıp Tilemsân'a gitmiştir.³⁹ İbn Berrecân'ı kendisine örnek alıp Mürsiye camisinde tefsir ve hadis okutan eş-Şûzî, elinde bir tepsi helva ile dolaşıp, peşine takılan çocuklara helva dağıtıp kalanını da satarak fakirlerin ihtiyaçlarını karşılamayı meslek edinmiştir.⁴⁰

³⁶ Geniş bilgi için bkz. M. Necmettin Bardakçı, *Endülüslü Sûfi İbnü'l-Arif ve Mehâsinü'l-Mecâlis*, İstanbul 2005.

³⁷ M. Necmettin Bardakçı, "İbnü'l-Arabî Öncesi Endülüs'te Tasavvuf", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı 2), yıl: 10, sayı: 23, Ocak-Haziran 2009 Ankara, s. 325-355.

³⁸ Bardakçı, *İbn Meserre el-Müntekâ*, s.54.

³⁹ İbn Meryem, *el-Bustân fi Zikri'l-Evliyâi ve'l-Ulemâi bi Tilemsân*, Fas 1309 h., s. 68-70; İbn Hatîb, *el-Ihâta*, s. 181.

⁴⁰ İbn Meryem, *el-Bustân fi Zikri'l-Evliyâi ve'l-Ulemâi bi Tilemsân*, s. 69

İbn Seb'in ve Şüsterî ile takipçileri tarafından vahdet anlayışını savunan büyük bir şeyh kabul edilen Ebu Abdullah eş-Şûzî'nin vefatından sonra tarikatın şeyhliğini öğrencisi İbn Dehhâk (ö.611/1214), onun vefatından sonra da Ebu Abdullah ibn Ahlâ (ö.645/1247) yapmıştır. İbn Ahlâ Şûziyye tarikatının sonraki nesillere aktarılmasında büyük katkı yapmıştır. Daha sonra bu tarikatı Ebu Abdurrahman İbn Vasala ve el-Hâc Yasin el-Mağribî (ö.687/1288) devam ettirmiştir.⁴¹ İbnü'l-Mer'e olarak bilinen Ebu İshak İbn Dehhâk, İbn Seb'in'in hocalarından biridir. Ebu Abdullah eş-Şûzî'ye nispet edilen Şûziyye tarikatının en önemli özelliği tasavvufla felsefeyi birleştirmiş olmasıdır.⁴²

İbn Seb'in eserlerinde felsefe ile tasavvuf arasındaki mesafeyi iyice daralttığı için felsefe alanında yapılan çalışmalarda onun filozofluğu öne çıkarılarak felsefi görüşleri üzerinde durulmuş, tasavvufî düşüncelerine pek yer verilmemiştir. Endülüs tasavvuf anlayışının son halkasını oluşturması yönüyle onun rahmet, tövbe ve zikir gibi tasavvufun bazı kavramları hakkındaki düşüncelerinin anlaşılmasında yarar vardır. Onun bu kavramlar hakkındaki görüşleri tasavvufî düşünceleri konusunda bize ışık tutacaktır.

3. Rahmet Anlayışı

Rahmet sözlükte acımak, bağışlamak, affetmek, yakınlık⁴³ ve iyiliğin ulaştırılması isteği⁴⁴ anlamına gelmektedir. Rahmân ve Rahîm rahmet kelimesinden türemiş iki isimdir. Bunlardan Rahmân sadece Allah için kullanılırken Rahîm başkaları için de kullanılabilir. Yüce Allah'ın Rahmân oluşu ezele, Rahîm oluşu ise ebede göre olduğundan bu iki isim rahmetin değişik birer manasını ihtiva etmekle birbirinden bir yönle ayrılmaktadır.⁴⁵

İbn Seb'in bazı öğütler verdiği bir risâlesinde,⁴⁶ rahmetle ilgili görüşlerine de yer vermiştir. Ona göre kadîm iradeyle bağlantılı olan rahmet, hem günahkâr hem de henüz günah işlememiş herkesi içine alan bir kavramdır. Rahmette Allah'ın zâtının sıfatı vardır. Bu yüzden rahmet af kelimesinden daha kapsamlı ve umûmidir.⁴⁷

İbn Seb'in'e göre, rahmete nail olabilmek için bazı şartların yerine getirilmesi gerekir. Allah'a itaat bunların başındadır. Yapılan iyilikler, Allah'ın razı ol-

⁴¹ Muhammed Adlûnî el-İdrisî, *Felsefetü'l-Vahdeti fi Tasavvufi İbn Seb'in*, Dârü'l-Beyzâ 1419/1998, s. 17-21.

⁴² İbn Meryem, *el-Bustân fi Zikri'l-Evliyâi ve'l-Ulemâi bi Tilemsân*, s. 70; İbn Hatîb, *el-İhâta*, s. 181. İbn Seb'in'in tasavvufî düşüncesinin şekillenmesinde etkileri bulunan sûflerin farklı metotları vardır. Bunlardan İbn Meserre, Hasan Basrî'nin temsil ettiği Allah korkusuna dayalı tasavvuf anlayışına vurgu yaparken, İbnü'l-Arif, Râbia Adeviyye ve Bayezid Bistamî'nin temsil ettiği Allah sevgisine ağırlık vermiştir. İbn Berrecân harf ve sayı sembolizminin öncüsü, Ebu Abdullah eş-Şûzî ise tasavvufla felsefeyi birleştiren benimsediği tarikatın kurucusudur.

⁴³ İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sıhah*, tahkik: Ahmed Abdülgafûr Attâr, 3. baskı Kahire 1982 c. V, s. 1929.

⁴⁴ Seyyid Şerif Cürcânî, *Kitabu't-Ta'rifât*, tahkik: Abdülmunim el-Hufnâ, Kahire ts, s. 123.

⁴⁵ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'an Dili*, İstanbul 1992, c. I, s. 49-54.

⁴⁶ İbn Seb'in, *Risâle*, s. 298-307.

⁴⁷ İbn Seb'in, *er-Risâletü'r-Rıdvâniyye*, s. 316.

duğu ve saadete götüren şeylerin en üstünü olduğu için Allah'ın rahmetine vasıl olabilmek isteyen insan, hâlini zamana ve şartlara göre ayarlamalıdır. Bunun gerçekleşmesi için o şöyle öğüt vermektedir:

“Her şeyden önce Allah'a karşı takvâli olman ve gençlik çağını koruman gerekir. İkinci olarak verâyî gözetmen gerekir. Gencin temizliği, korunmuş velâyetin özüdür. Allah'ın kitabı ve elçisinin sünneti, ilim ve hikmetle meşgul olman gerekir. Bir kişinin davranışını görmeden takvâyî da emretmiş olsa, onu dinleme.”⁴⁸ “Sana buğz besleyenlerle ve sapkınlarla oturma. İtidal her zaman iyidir. Bu, Mustafa'nın sünneti ve takvâ ehlinin hâllerindedir. Hikmet, yapılması gerektiğinde yapılan şeydir. İkiyüzlülerle oturma. İfrât ve tefritten/aşırılıktan sakın. Yaptıkları işleri ve övdüklerini çok övenlere benzeme.”⁴⁹ “Allah'ın zâtıyla meşgul ol. Sıfatlarının isimleriyle ahlâklan. Sıfatların fiilleriyle birlikte bir şey yapma. Eğer böyle yaparsan nefsinde fiillerin işlerinin belirtileri var demektir.”⁵⁰ “Allah senin zannettiğin gibidir. Bu yüzden her hâl ve şartta O'nunla beraber ol. Bil ki Allah gafilleri ve zorda kalanları dua ettikleri zaman rahmetiyle bağışlar. Allah kötülüğü ve çirkin şeyleri emretmez. Emrettiği şeyler rızasına uygundur. Bütün makamlar tevhide ulaşır. Tevhid mârifetle elde edilir, muhabbetle bulunur. Tevhid kaybedilince fark meydana gelir. Gafletle nefsinde zulmetme. Meddahların övmesiyle de onu aldatma. Hislerinle, şehvet ve arzularınla onu sevindirme. Her zaman tövbeye hazırlıklı ol. Günahlardan ötürü yapılan tövbenin kabulü için dilin düzgün, verânın şahit, takvânın hâkim olması gerekir.”⁵¹

Rahmân ve Rahîm'in rahmet kelimesinden alınmış iki isim olduğunu belirten İbn Seb'in, kelâmcılara göre bunların ikisinin de anlamının bir ve aynı olduğunu ifade etmiştir. Ona göre rahmetle yakın anlama sahip olan bazı terimler vardır ki af, gufrân ve rıdvân bunlardandır. Af, gufrân kelimesinden daha geneldir. Çünkü af büyük ve küçük bütün günahlar hakkında olur. Gufrân ise, sadece ve özellikle günahlar için kullanılan bir terimdir. Af ve gufrân rahmet iken, her rahmet af ve gufrân değildir.⁵² Rahmetle eş anlamlı olarak kullanılan rıdvân terimi de ondan daha geneldir. Kendisinden razı olunan her kimse rahmete kavuşmuştur. Ama rahmete kavuşan her kişi, kendisinden razı olunan değildir. Çünkü rıdvân, Yüce Hakk'ı gördükten sonra istenilir, mutluluk sağlar, onu korur ve yüceltir. Nimet verenin mâhiyeti olan rıdvân, her türlü emniyet ve afiyet için harekete geçirendir. Bu yüzden zikredilen şeyler içerisinde önceliği vardır.⁵³

İbn Seb'in'e göre Allah Teâlâ Rahîm'dir, Afüv'dür, Gafûr'dur, aynı zamanda intikam sahibidir, cezası şiddetlidir. Hem affedebilir hem de ceza verebilir. Razı

⁴⁸ İbn Seb'in, *Risâle*, s. 298.

⁴⁹ İbn Seb'in, *Risâle*, s. 299.

⁵⁰ İbn Seb'in, *Risâle*, s. 305.

⁵¹ İbn Seb'in, *Risâle*, s. 306.

⁵² İbn Seb'in, *er-Risâletü'r-Rıdvâniyye*, s. 319.

⁵³ İbn Seb'in, *er-Risâletü'r-Rıdvâniyye*, s. 319.

olduğu gibi gazaplanır da. En üstün sıfatlar ve en güzel isimler O'nundur.⁵⁴ O, isteyene veren el-Kerîm'dir. İstemeden veren el-Vehhâb'dır. Bu bakımdan el-Vaîdiyye (Hâricilerin bir kolu), ile Mürcie'nin her ikisinde de hayır yoktur. Çünkü ona göre, Allah'ın hiç bir günahı bağışlamadığını söyleyen el-Vaîdiyye ile Allah'ın her günahıtan dolayı sorguya çekmeyeceğini ve cezalandırmayacağını savunan Mürcie'den birincisi tevhibi, ikincisi de teklifi ortadan kaldırmıştır. Böylece onlar şanı yüce Allah'ın iki güzel ismini ve yüce iki sıfatını terk etmişlerdir. Sanki onlar bu düşünceleri savunurken Allah Teâlâ'nın şu ayetlerini okumamışlar gibidir:⁵⁵ *"Hâ Mîm. Bu kitap mutlak galip, hakkıyla bilen günahı bağışlayan, tövbeyi kabul eden, azabı çetin, lütuf sahibi Allah tarafından indirilmiştir. O'ndan başka hiçbir ilah yoktur, dönüş yalnız O'nadır."*⁵⁶

Ona göre halk, Allah'ın sıfatlarının hükümleri ile ilgili olarak varlık ve yokluk (vücûd ve adem), rızâ ve gazap, vermek ve engellemek, azap ve nimet, zenginlik ve yoksulluk, sağlık ve hastalık, kıymetli ve değersiz, gizli ve açık arasında tereddüt etmektedir.⁵⁷

İbn Seb'in'e göre her kim rahmet kelimesinden hareketle Allah'ın rahmâniyeti konusunda tefekkür ederse yaşayışı iyi ve güzel olur. Cana yakın davranış sergiler, recâ / ümit denizinde yüzer. Bu konuda Allah Teâlâ'nın: *"Allah bütün günahları bağışlar."*⁵⁸ Ve *"Deki: "Herkes kendine uygun işler yapar,"*⁵⁹ ayetleri üzerinde tefekkür eder. Sözü, mümin ve kâfir herkesi kapsayacak şekilde söyleyip hepsini rahmetin içine alarak Kerîm ve Halîm olanın kulları hakkında genellikle hayır/iyilik isteyeceğini söyler.⁶⁰

İbn Seb'in'e göre rahmet kelimesine göre daha geniş bir anlama sahip olan af kelimesine bakıp gözden geçiren kişi, düşüncesini de bu kelimenin geniş kapsamına yönlendirip akledilenleri de te'vil ederse şeriatı muradı gerçekleşir. Şerî hükümlerin gayelerini elde eder. İcma' ile birlikte hareket eder ve Afûv isminin kökü üzerinde düşünerek: *"Şüphesiz Allah, kendisine ortak koşulmasını bağışlamaz. Bunun dışındaki günahları, dilediği kimseler için bağışlar. Allah'a ortak koşan, kuşkusuz, derin bir sapıklığa düşmüştür,"*⁶¹ ayetini okuyup tefekkür eder.⁶²

Buradan anlaşıldığı kadarıyla yaptığı kötülüklerden, işlediği günahlardan dolayı Allah'ın affediciliği şuurunu kaybetmeyen kişiyi, Allah'ın rahmeti kuşatır. Allah kendisine yönelen kulunu sınırsız affıyla karşılık verir.

⁵⁴ İbn Seb'in, *er-Risâletü'r-Rıdvâniyye*, s. 316.

⁵⁵ İbn Seb'in, *er-Risâletü'r-Rıdvâniyye*, s. 317.

⁵⁶ Mümin (Gâfir) suresi 40/1-3.

⁵⁷ İbn Seb'in, *er-Risâletü'r-Rıdvâniyye*, s. 316.

⁵⁸ Zümer suresi 39/53.

⁵⁹ İsrâ suresi 17/84.

⁶⁰ İbn Seb'in, *er-Risâletü'r-Rıdvâniyye*, s. 317.

⁶¹ Nisâ suresi 4/116.

⁶² İbn Seb'in, *er-Risâletü'r-Rıdvâniyye*, s. 317.

3.1. Allah'ın Rahmetinin Genişliği

Allah'ın affının, rahmet ve gufrânının kişinin zannına göre gerçekleştiğini belirten İbn Seb'in, ebedî mutluluğun ehl-i kible için olduğunu ifade ederek aralarında bir ayırım yapmamıştır.⁶³ Bu yüzden Allah'a inanan bir kişinin her hâl ve şartta cennette olduğunu belirterek,⁶⁴ Allah'ın rahmeti ile ilgili görüşlerini açıklamıştır.

İbn Seb'in'e göre rahmetin fail oluşu doğrudur. Çünkü her şey O'na aittir. Bununla birlikte herkesin kendisiyle cennete girdiği amel O'nun için düşünülemez. Kuşkusuz Allah için hiçbir şey vacip değildir. Şayet biz bir kimse ile ilgili olarak; bu ameli ile cennete gitti, buna amellerden ötürü yüksek dereceler verildi, bu ameli ile ödüllendirildi, bu iyilerdendir (ebrâr), bu yakınlştırılanlardan (mukarrebûn) diyecek olursak, biz sadece şerî olarak kastedilen şeyleri söylemiş oluruz. Akîl yönden kastedilen ise; Allah'ın rahmeti geneldir, O işleyen ve yapandır. Hayrı hazırlayıp getiren, şerden koruyan, hidayete erdiren ve irşâd edendir. Aynı zamanda eşi ve benzeri olmayandır. Ona göre rıdvânın geneline, nimet verenin bağış ve ihsânına, şefaata edenin mertebesine, tevhidin üstünlüğüne göre hüküm verilir. Bu bakımdan ulaştığı azaptan başka bir şey olmayan muvahhid çaresizliğini düşünür. Böyle muhtaç ve çaresiz durumda dua ettiğinde rahmet ona icabet eder. Şefaata edilenin vesilesi kendisine şefaata edendir. Buradan mümkün olan en güzel yakınlığa sahip olur. Nefsi ünsiyet edip yakınlştırır, sevinci de artar. Minnet duyduğu şeye karşı hamdi ve şükür çoğalır. Belki de bu hâl sebebiyle sarhoş olur ve şöyle der: "Allah'ın rızâsı ve bağışı hakdır. Şefaata edenin mertebesi ve tevhidin üstünlüğü hakdır."⁶⁵

İbn Seb'in kıyâmet günü Hz. Peygamber (sav)'in ümmetinin farklı mertebelerde olacağını ve bunların çeşitli kısımlardan teşekkül edeceğini belirtmiştir. Ona göre bir kişi cennete girer ama cehennem girmez ve birçok insana şefaata eder. Bir başkası onun aşâğısında, bir diğeri de onun mertebesinin üzerindedir. Bir başkası sualden sonra cennete girer, bir diğeri ise cehennem girip çıktıktan sonra cennete girer. Mümin şakî, yol kesici olamaz. Mümin insan bil-kuvve eşkıyadan olsa da bil-fiil mutlu ve saadet ehlinden olur. Şefaata ile ilgili hadis günahkârların durumu ve cehennemden umumi olarak onların hepsinin çıkarılması konusundaki kapallığı gidermiştir.⁶⁶ Allah'ın rahmetinin genişliğini vurgulayan bir hadiste Allah Rasûlü (sav) şöyle buyurmuştur:

"Sizden öncekilerin içinde doksan dokuz kişiyi öldüren bir adam vardı. Yer-yüzünün en bilgîn insanını sordu. Ona, "Falan yerde bir rahip var, git durumunu ona anlat," dediler. Rahibe gidip şöyle dedi: Doksan dokuz kişiyi öldüren bir kişi, tövbe etse kabul edilir mi? Rahip, "Hayır!" deyince, onu da öldürüp, yüze ta-

⁶³ İbn Seb'in, *er-Risâletü'r-Rıdvâniyye*, s. 318.

⁶⁴ İbn Seb'in, *er-Risâletü'r-Rıdvâniyye*, s. 319.

⁶⁵ İbn Seb'in, *er-Risâletü'r-Rıdvâniyye*, s. 320.

⁶⁶ İbn Seb'in, *er-Risâletü'r-Rıdvâniyye*, s. 320.

mamladı. Yine yeryüzünün en bilgin insanını sordu. Ona, falan yerde bir âlim var, dediler. Ona gidip, yüz kişiyi öldüren bir kimse tövbe etse kabul edilir mi? diye sordu. Âlim, "Evet, kabul edilir. Bir kimse ile tövbesinin arasına kimse giremez, dedi. Daha sonra ona şunları söyledi: Falan yere git, insanlar orada Al-laha ibadet ediyorlar, sen de onlara katıl ve ibadet et! Ayrıca ülkeneye de bir daha dönme! Çünkü senin ülken kötü bir ülkedir." Bunun üzerine adam yola revan oldu. Henüz o ülkeye varmadan, yol ortasında ölüm gelip ona yetişti. Onun hakkında, rahmet melekleri ile azap melekleri tartıştılar. Rahmet melekleri dediler ki: "Onu biz alacağız. Çünkü bu adam tövbe edip, tam bir ihlâs içinde bize geliyordu." Azap melekleri ise, aksini iddia edip, şöyle dediler: "O, şimdiye kadar hiçbir hayır yapmamıştır. Bu yüzden onu biz alacağız." Derken, insan suretinde bir melek geldi. Onu aralarında hakem tayin ettiler. O şöyle dedi: "İki ülke arasını ölçün. Hangisi daha yakın ise, bu adam oraya ait olur." Melekler iki ülke arasını ölçtüler ve adamın, gitmek üzere olduğu ülkeye daha yakın olduğunu tespit ettiler. Bunun üzerine, onu rahmet melekleri aldı."⁶⁷

Allah Rasûlü bu olayı anlattıktan sonra şöyle buyurdu: "Her kimin son sözü "Lâ ilahe illallah/Allah'tan başka ilah yoktur," olursa Allah onu cehenneme haram kılar."⁶⁸

Allah'ın rahmet kapısı her zaman açık olmakla birlikte ilahi rahmete kavuşmak için sebeplerine yapışmak gerekir. Bunun başında daha önce yapılan hata ve günahlardan pişman olup tövbe etmek gelir.

4. Tövbe Anlayışı

Tövbe, sözlükte günaha af dileyerek ondan vazgeçip geriye dönmek, pişmanlık duyarak günahı terk etmektir. Tövbe, af ve özür dilemenin en açık bir şeklidir.⁶⁹ Tövbe-i nasûh ise, İbn Abbas'ın tanımıyla, "kalble pişmanlık, dil ile af dileme ve bedenle günaha dönmemeye niyet etmektir."⁷⁰ Tövbenin tamam olması için şu şartları taşıması gerekir: Çirkinliğinden ve kötülüğünden dolayı günahı terk etmek, aşırı gittiği için pişmanlık ve üzüntü duymak, alışkanlıklarını terk etmeye azmetmek ve vakit geçirmeksizin salih amel işleyerek günahın akabinde sevap işlemek.⁷¹

İbn Seb'in'e göre tövbe şerî bir görev olup pişmanlık gerektiren günahahtan dolayı pişman olmaktır. Tövbe'nin hakiki anlamı günahahtan dönmektir ve tövbe,

⁶⁷ Bir başka rivayette: "İyilerin yaşadığı köye kendi halkının bulunduğu köyden bir karış daha yakın idi ve oradan sayıldı." şeklinde geçmektedir. Müslim, Tövbe, 46-48. Hadis Buhârî, Enbiyâ 50'de de yer alır.

⁶⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c. III, s. 451.

⁶⁹ Cevherî, *es-Sihah*, c. I, s. 91-92; Ragıb el-İsfahânî, *Müfredâtü Elfâzı'l-Kur'an*, tahkik: Safvân Adnân Dâvûdî, 2. Baskı Beyrut 1998, s. 76; İbn Fâris, *Mucemu Makâyısı'l-Luga*, tahkik: Abdüsselâm Muhammed Harun, Mısır 1969, c. I, s. 357; İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, tahkik: Abdullah Ali el-Kebir, Muhammed Ahmed Hasebellah, Hâşim Muhammed eş-Şâzefî, Kahire ts., c. I, s. 454.

⁷⁰ Ebu Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-Kulüb*, Mısır 1310h., c. I, s. 179; Cürcanî, *Kitâbu't-Ta'rifât*, s. 76.

⁷¹ Ragıb el-İsfahânî, *Müfredât*, s. 76.

inâbe ve *evbe* olmak üzere üç kısma ayrılır.⁷² Ona göre tövbe mükellef için kullanılırsa bununla o kişinin yaptığı çirkin bir iş için pişmanlık duyması kastedilir. Eğer tövbe Allah'ın fiilleri için kullanılırsa, bundan murad Allah Teâlâ'nın tövbe eden kullarına nimetlerini tekrar vermesidir. Ona göre şerî tövbenin sözlük anlamı, tövbe edenin kendisini yaptığı işten geriye dönmeye hareket ettiren, korkutan ve umutlandıran bir işle, bir va'd/müjde ya da bir vaîd/korkutma ile dönmesidir. Emredildiği şeyden dolayı, onu terk etmesini isteyen arzusu doğrultusunda kendisi için yapmakta olduğu şeyi terk etmesidir. Bilinen şeye dönmesi ve nehyedildiği şeyden uzaklaşmasıdır. Bu sebeple insanlar istediği için ya da beden sağlığı için veya aklını korumak için içkiyi bırakan kişiye şerî açıdan tövbe eden denmez.⁷³

İbn Seb'in'in düşüncesinde tövbeden maddî bir çıkar beklememek gerekir. Allah rızasını, cennet ümidi ya da cehennem korkusunu düşünerek tövbe etmelidir. Günah olan bir davranışı, bir kötülüğü yaparken hastalığa yakalanan ve yaptığı işi bırakmadıkça bu hastalıktan kurtulamayacağı bilinen birinin o kötülüğü bırakması tövbe değildir. Çünkü o böyle ölümcül bir hastalığa yakalanmasaydı bu kötü davranıştan vazgeçmeyecekti. Onun için bu şahsın yaptığına tövbe denilemez.

İbn Seb'in'e göre tövbe sözde birdir, ama konusu çoktur. O isimlerini ya sözlükten, ya kıyastan, ya şeriatan veya örften almıştır. Şerî tövbe ismi bu dördünü bir araya getirmiştir. İbn Seb'in Mümin'in çirkin bir şeyden ötürü tövbe ettiğinde, ondan zıddı olan şeye dönüş yapmış olacağını belirtirken, kâfirin kötü bir şeyden vazgeçtiğinde ve ondan kaçıp zıddı olan şeye yöneldiğinde, onun yaptığına da sözlük ve örf açısından doğru olduğunu ifade eder. Ona göre Müminin tövbesi emir ve nehiy, şeriat sahibinin haberi üzerine vukuftan sonra kabul edildiğinden burada kıyas geçerlidir ve doğrudur. Çünkü örf bunu haber vermiş ve bir şey eklememiştir. Sadece şerî kast şartını koymuştur. Kâfirden söz ederken ona da bu konuda bir şey eklememiştir. Ön şart olarak, ibadet ve tâatlerinin kabul edilebilmesi için tek geçerli ve gerçek şart olan imanı koymuştur. Çünkü iman olmadan hiçbir tâat tamam olmaz. Bu bakımdan hem iman etmek hem de imanı korumak farzdır. Kulun iman etmesinin ve mükellef olmasının sadece aklın varlığıyla mümkün olduğunu ifade eden İbn Seb'in, "eğer akıl kuldan alınırsa, kulun mükellef tutulma hükmü kalkar. Akıl da iman gibidir" der.⁷⁴

Burada tövbe ile akıl arasında bir bağ kuran İbn Seb'in, aklını kullanarak tövbe eden bir kişinin mutluluğa ulaşacağını belirtmiştir. İman etmeyen ise aklını yerinde kullanmadığından ona hem akıllı denemez, hem de yaptığı kötülükten dönmesine tövbe denemez. Nitekim Kur'an da benzer bir yaklaşım sergi-

⁷² İbn Seb'in, *er-Risâletü'r-Rıdvâniyye*, s. 321. Tövbe başlangıç, *inâbe* ortası, *evbe* ise sonuncusudur. Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, çeviren: Süleyman Uludağ, 3. baskı İstanbul 1991, s. 230.

⁷³ İbn Seb'in, *er-Risâletü'r-Rıdvâniyye*, s. 322.

⁷⁴ İbn Seb'in, *er-Risâletü'r-Rıdvâniyye*, s. 322.

lemiş ve aklını kullanmayanları akılsızlar ve beyinsizler olarak nitelendirmiştir.⁷⁵

İbn Seb'in'e göre şerî tövbe bazı özel şartlarla sahih olur. Tövbede havf ve recâ/korku ve ümit ile yaptığı kötülüğü itiraf ve pişmanlık olmalıdır. Nitekim Allah Rasûlü şöyle buyurur: "*Pişmanlık tövbedir.*"⁷⁶ Yani tövbenin büyük kısmı pişmanlıktır. Tıpkı "*Hac Arafat'tır.*"⁷⁷ Yani Arafat haccın büyük ve zor kısmıdır hadisinde olduğu gibi.⁷⁸

İbn Seb'ine göre kâfir küfründen, mümin günahından, tasavvuf yolunda yürüyen mutlu sâlik gafletinden tövbe eder. Mümin eğer günahını örtmez ve tövbe ederse kötülenmiş bir fiilinden tövbe etmiş olacaktır. Çünkü tövbe her Müslüman'a gerekli olan bir farzdır. Ondandır gâfil olan da onun için tövbe eder. Çünkü o vehmî bir daire, gafletle çizilen eğri bir çizgi gibidir. Tezekkür anında ise bütün çizgileri kapsayan ve güçlendiren özel bir dairedir. İbn Seb'in tövbenin himmet, edep, hikmet, güzel görünüş ile birlikte bulunduğunu, yardım ve gözetmenin konusu olduğunu, sâlih amelin onun yükü olduğunu belirtmiştir. Ona göre ilim ayakta tutan sureti, hidayet tamamlayıcı suretidir. Güçlü, kesin, zayıf ve yumuşak gibi birçok yönleri ve çok çeşitleri vardır.⁷⁹

Tövbe kapısının keyfiyet ve hâlin bilinmemesi yüzünden bir vakit kapanaçağını ifade eden İbn Seb'in, tövbenin kulun gücü ve kazancı kapsamında bir makâm olduğunu ifade etmiştir. Ona göre kulun gücü şayet tövbeye bağlı kalırsa etkili olur. Çünkü tövbe eden kul, hidayete erme, sonuç ve son nefes gibi konularda kendi yararına olan şeyden acizdir. Sonradan olan güçle şerî kazancı takdir edilir ki, o da kulun özel vasfıdır. Kulun bu alandaki hareketi onun kazancıdır. Bu güç onun hareket zamanının ne önüne geçer ne de geride kalır. Ondandır ayrılmaz. Güç kaderlere eklenerek sayılır. Ne her belirli şey için tek bir kader vardır, ne de ona bitişik bir sayı. Tövbe her belirli şeyde etkilidir ve olaydaki varlığıyla onu icad eder. Ancak onun varlığı kadîmde mevcuttur. Bu konuda Sünnî müminin mezhebi, Mu'tezile ve Cebriye'nin arasında yer alır. Ona göre bu, kelâmcıların kalplerini aciz bırakan bir meseledir. Çünkü Cebriye ve Mu'tezile Allah Teâlâ'nın "*Yalnız sana ibadet ederiz ve yalnız senden yardım isteriz,*"⁸⁰ ayetini yalanlamıştır.⁸¹

İbn Seb'in tövbe hakkında bu bilgileri verdikten sonra tövbe etmeyi aklından geçirip henüz edemeyenlere şu öğütleri verir: "Ey günahkâr! Tövbe etmeye karar verdiğinde pişmanlık duy, güzel işler yapmaya koyul ve hemen o anda

⁷⁵ Bakara suresi 2/12, 44; Âli İmrân suresi 3/69; Şuarâ suresi 26/28; Haşr suresi 59/14.

⁷⁶ İbn Mâce, Zühd, 30; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c. I, s. 376.

⁷⁷ Ebu Dâvud, hadis no: 1949; Tirmizî, hadis no: 889-890; Nesâî, Menâsik, 211/6; İbn Mâce, hadis no: 3015.

⁷⁸ Benzer bir değerlendirme Kuşeyrî tarafından da yapılmıştır. *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 2. baskı, Beyrut 1995, s. 91-92; *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 227-228.

⁷⁹ İbn Seb'in, *er-Risâletü'r-Rıdvâniyye*, s. 325.

⁸⁰ Fâtîha suresi 1/5.

⁸¹ İbn Seb'in, *er-Risâletü'r-Rıdvâniyye*, s. 323.

yap. Sana başkası için bir şey gerekmez, geç git. Hissî ve manevî ya da diğer etkilere zulme uğrayan kişiye karşı insafî ve adaletli ol. Eğer hepsine birden güç yetiremezsen, tıpkı onun yakın mirasçısı gibi onun neslinden birine git ve helalleş. Nefsine de adaletli olmasını söyle. Eğer bunu yapamazsan iyi hâller, ilmî ve amelî güzel davranışlar yapmalısın. Eğer bunu da yapamazsan tamamını hayır işlerine taksim et ki, onu sâlih amel içinde bulasın. Böylece kazanç ve mal itibarıyla harcadığın ve biriktirdiğin zenginliğin bol olsun. Eğer buna güç yetiremezsen, işini kadim olan el-Ganî'ye teslim et. Çünkü O, hem seni hem de muhtaç fakirleri gözetir. Seninle Rabbin arasındaki şey, senin bağışlanma dileyip istiğfâr etmendir. Tövbe et ve günahından kurtul. İşini de bu konuda O'nun keremine tevdi et. Yakın bir yerden bir münâdînin çağıracağı gün rahmet tembihinin sesini duy. Sana şöyle denir: "*Ey İnsan! Kerîm olan Rabbine karşı seni gururlandırıp aldatan nedir?*"⁸² Ona de ki: Çok hilm sahibi olan, ağırbaşlı, sabırlı ve akıllıdır. Günahkâr ise buna güç ve takat yetiremez."⁸³

"Bu söylenen kelimeleri hamledildikleri neveleri, sebeplerinin ve hâllerinin sıfatları üzere Hac tövbesiyle birlikte düşün. Gelenekleri reddeden sâdığın, gençliğinde işlediği ve hatırına gelen günahlardan dolayı Allah Teâlâyâ istiğfâr eden sâlihînin, namazı terk ettikten sonra Allah'a dönüş yapanın, akli ve cismâniyeti kendisinden ayrılmadan önce tövbe edenin, kâtilin, kötü maksadını gerçekleştirmekten alıkonanın, kadınlara ihtiyacı olmayan kişinin- ki onun arzusunun gerçekleştirmek için kendisini meşgul eden her şey kötü bir yoldaştır-farzları edâ etmede özü bulunan ve güzel işler yapmaktan engellenen kişinin, ilim peşinde koşanın, mal ve kazancın, hırsın kendisini helâk ettiği kişinin, şöhret ve baş olma sevdasına kapılanın ve bunların dışında çokları hakkında söylenen birçok çeşit insanın tövbesiyle birlikte tefekkür et. Konuları farklı olsa da tövbe tanımında onlarla örtüşmektedir. İşlerin şerî emir cinsinden birçoğunun alâmetleri tövbeyle, sıfatları başka şeylere delâlet edebilir. Tıpkı kefaretlere ve benzerleri gibi."⁸⁴

Tövbenin kesinlikle mutlak bir nimet, insanın ulaştığı şeyin de nimeti veren Mutlak olduğunu belirterek verdiği nimetlerden ötürü Allah'a sonsuz hamd eden İbn Seb'in'e göre kötülük yapıp yapıp da; "*Ölüm kendisine geldiğinde şimdi tövbe ettim,*"⁸⁵ diyen kişinin tövbesi tövbe değildir. Yine kâfir olarak ölenlerin tövbesi de kabul edilmez. Bu konuda "*İşte onlar için elem verici bir azap hazırladık,*"⁸⁶ ayeti bir delildir.

İbn Seb'in bu ayetleri okuduğunda tövbenin delâlet ettiği şeyi anlama konusunda zorlanan ve zihni karışan kişiye Allah Rasûlü (sav)'nün şu hadisini hatırlamasını tavsiye etmiştir. Zira o, kendisine tövbe edenlerin tarifi sorulduğun-

⁸² İnfitâr suresi 82/6.

⁸³ İbn Seb'in, *er-Risâletü'r-Rıdvâniyye*, s. 325.

⁸⁴ İbn Seb'in, *er-Risâletü'r-Rıdvâniyye*, s. 326.

⁸⁵ Nisâ suresi 4/18.

⁸⁶ Nisâ suresi 4/18, 161.

da şöyle buyurmuştur:

“Kim ölümünden bir sene evvel tövbe ederse, Allah tövbesini kabul eder.”

Soruyu soran kişi: Ya, bu çok, deyinice,

“Kim ölümünden altı ay önce tövbe ederse, Allah tövbesini kabul eder,” buyurmuştur.

Soruyu soran kişi: Sanırım bu çok, deyinice,

“Kim ölümünden bir ay önce tövbe ederse, Allah tövbesini kabul eder,” buyurmuştur.

Soruyu soran kişi: Sanırım bu bir ay da çok, deyinice,

“Kim ölümünden bir Cuma öncesi tövbe ederse, Allah tövbesini kabul eder,” buyurmuştur.

Soruyu soran kişi: Sanırım bu da çok, deyinice,

“Kim ölümünden bir gün önce tövbe ederse, Allah tövbesini kabul eder,” buyurmuştur.

Soruyu soran kişi: Sanırım bu da çok, deyinice,

“Kim ölümün hırlıtısı gelmezden önce tövbe ederse, Allah tövbesini kabul eder,” buyurmuştur.⁸⁷

Allah Rasûlü sonra şu ayeti okumuştur: “Allah katında tövbe, ancak bilme-yerek günah işleyip sonra çok geçmeden tövbe edenlerin tövbesidir. İşte Allah bunların tövbesini kabul eder. Allah hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.”⁸⁸

İbn Seb'in Hz. Peygamber (sav)'in bu hadisine yer vermek suretiyle insanlar hangi halde olurlarsa olsunlar tövbeye teşvik etmek gerektiğini, Allah'ın rahme-tinden ümit kesmemelerinin sağlanmasını vurgulamıştır. Burada insanın psiko-lojik durumu ile arzularının hep sahip olunandan daha fazlasını istemeye eği-limli olduğuna işaret etmiştir.

İbn Seb'ine göre, Allah insana mârifetle ilgili delilleri gösterip ibadetleri yapmak için mükellef olma şerefine yükseltmiştir. Ona geniş mühlet ve bolluk içinde uzun ömür vermiştir. Tökezleyen kişi için tövbenin kabul edilmesini dün-yada insanın yaşadığı zaman boyunca uzatmıştır. Bu bakımdan ölümden önce yapılan bütün tövbeler yakın hükmündedir.⁸⁹ Ancak o, Allah Teâlâ'nın dünyanın bozulmasına izin verdiği, bazı kıyamet alâmetlerinin ortaya çıktığı zaman, ima-nın ve iyilik kazanmanın insana fayda vermeyeceğini belirtmiştir. Zira bu esna-da iman etmenin ve iyilik yapmanın hiçbir yararının olmayacağını Allah Teâlâ şöyle haber vermiştir:⁹⁰

“Onlar ancak kendilerine meleklerin gelmesini veya Rabbinin gelmesini ya da Rabbinin bazı ayetlerinin gelmesini mi gözlüyorlar? Rabbinin ayetlerinden

⁸⁷ Hadisin değişik varyantları için bkz: Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c. III, s. 425; c. V, s. 363.

⁸⁸ Nisâ suresi 4/17.

⁸⁹ İbn Seb'in, *er-Risâletü'r-Rıdvâniyye*, s. 326.

⁹⁰ İbn Seb'in, *er-Risâletü'r-Rıdvâniyye*, s. 327.

*bazısı geldiği gün, daha önce iman etmemiş veya imanında bir hayır kazanmamış olan bir kimseye o günkü imanı fayda vermez. De ki: "Siz bekleyin, şüphesiz biz de bekliyoruz."*⁹¹

Allah'ın rahmetinin genişliğine, ölümden önce yapılan tövbenin kabul edileceğine vurgu yapan İbn Seb'in, bu nimetten faydalanmanın yollarını da göstermiştir. Vaktini boşa geçiren insanları çeşitli ayetlerle uyarmıştır. Onlara Allah'ı zikrederek, Kur'an okuyarak kalplerini uyanık tutmalarını öğütlemiştir.

5. Zikir Anlayışı

Zikir, unutkanın zıddı olup, sözlükte bir şeyi ezberleyip korumak, hatırlamak, şeref, öğüt, namaz, dua ve övgü anlamlarına gelir. Zikir bir şeyin dilde doluşup akması, devamlı olması, hatırlanması gereken bir şeyi korumak, Allah'ı anmaktır.⁹²

Zikir ve önemiyle ilgili âyet ve hadislerden örnekler veren İbn Seb'in, kemâle ulaşmak isteyen sâliğin vaktini zikirle geçirmesini öğütlemektedir. Zikrin vakitleri, yeri, zâhir ve bâtın, hafî ve celî, sayısı ve hangi isimlerle yapılacağı ve sevabı hakkında hadislerde bilgi verildiğini vurgulayıp Hz. Peygamber (sav)'in şu hadisine yer vermektedir:⁹³ *"Benim ve benden önceki nebilerin söylediğimiz en iyi söz, 'Lâ ilâhe illallah-Allah'tan başka Tanrı yoktur' sözüdür."*⁹⁴ Ona göre zikir, Allah'ın kitabı Kur'an'ın isimlerinden biridir. Kur'an'ın tümü en üstün zikirdir. Bu bakımdan Kur'an, Hz. Muhammed (sav)'in en büyük mucizesidir. Çünkü Kur'an, Allah'ın zâtının sıfatı, diğer mucizeler ise Allah'ın fiilinin sıfatıdır.⁹⁵

İbn Seb'in'e göre, dilini zikre alıştıran kişi, her nefeste "Allah Allah" demeye başlar. Allah, istediği her şeyi ona verir. Kalp zamanla sınırlı olmayan bir cevher olduğundan zikrinin de bir sınırı yoktur. Zikir yapan kişinin hedefinin Allah'a benzetmek olduğunu belirten İbn Seb'in, Allah'ın kendisini zikredeni zikrettiğini ifade etmektedir. Ona göre Allah için zikir uygun iken, fikir uygun değildir.⁹⁶ Allah için söylenen ve Allah'ın anıldığı her sözü zikir olarak değerlendiren İbn Seb'in, seyr-ü sülûk makamlarından tevekkül, rızâ ve tevhidin de Allah'ın zikri olduğunu ifade eder.⁹⁷

Zikrin simyâ ve sihirdeki faydalarına değinip⁹⁸ zikir ve zâkir bağlamında

⁹¹ En'âm suresi 7/158.

⁹² Halil b. Ahmed, Kitâbu'l-Ayn, tahkik: Mehdi el-Mahzûmî-İbrahim Sâmirî, Beyrut 1988; c. I, s. 236-237; Râgib el-İsfahânî, Müfredat, s. 179; İbn Fâris, Mu'cemu Makâyis'l-Luga, c. II, s. 358-359; İbn Manzûr, Lisânu'l-Arab, c. II, s. 1507-1509.

⁹³ İbn Sebîn, *Risâletü'n-Nûriye*, s. 152.

⁹⁴ en-Nevevî, *el-Minhâc Şerhu Sahihi Müslim b. Haccâc*, Beyrut 1992, c. XVII, s. 18.

⁹⁵ İbn Sebîn, *Risâletü'n-Nûriye*, s. 153.

⁹⁶ İbn Sebîn, *Risâletü'n-Nûriye*, s. 153.

⁹⁷ İbn Sebîn, *Risâletü'n-Nûriye*, s. 154-160.

⁹⁸ İbn Seb'in zikrin simyâ ve sihirdeki faydalarını sıraladıktan sonra, Brahmanlar, Hintliler, Sudanlılar ve Avrupalı Hıristiyanlardaki durumunu anlatır. Kadim Yunan filozoflarından Sokrat, Eflâtun ve Aristo ile Hermes'in belli zikir metotları olduğunu belirtir. Daha sonra Hz. Adem (sav)'den Hz. Muhammed (sav)'e kadar bütün peygamberlerin zikirlerinden örnekler verir. Tevrat ve İncil'den bazı pasajlar aktarır. İbn Sebîn, *Risâletü'n-Nûriye*, s. 161-171, 181-182.

makâm ve hâllere yer veren İbn Seb'in, tövbe eden birinin nefsinde doğru bir zikrin başlayacağını, kötülük ve zulümden uzaklaşacağını belirtmiştir. Ona göre mürid, tövbenin ardından murâd olur. Mücâhede makâmındaki mücâhidin zikri, nefsi kemâle erdirmeyi ve ahlâkî güzelleştirmeyi, şerî hükümleri yerine getirip yüceltmeyi hedeflemiştir. Bunu gerçekleştiren nefis, en büyük hareket ettiricisi olan zikrin sağladığı lezzet ve ünsle müşâhedeyi gerçekleştirir. İbrahim Edhem ve İbnü'l-Arif'ten örnekler vererek amelî zikrin makâm ve hâllerle ilişkisini açıklayan İbn Seb'in,⁹⁹ halvetteki kişinin zikir sayesinde, halvette Rabbini zikrederek ünsle lezzet alacağını, aşırı derecede yaptığı zikirle aradığını bulup murâdına erişeceğini belirtmiştir. Ona göre halvetten gâye, Allah Teâlâ'ya firdardır. Bunu gerçekleştirmede en büyük yardımcı ise zikirdir.¹⁰⁰

İbn Seb'in'e göre takvâ makâmında yapılan zikrin nuru ve tasarrufu çok güçlüdür. Müttakî zikir yaptığında korkusu artıp edebi güzelleşir. Zihninde cennet ve cehennem hazır hale gelir. Zikir nûr, müttakî ise nûrla aydınlanan yolda yürüyen olur.¹⁰¹ İbn Seb'in verâ'nın hafî zikir anlamının da olduğunu, bu sebeple şüpheli şeyleri terk eden verâ sahibinin zikrettiğinde hâlini koruyup kendisini ilgilendirmeyen şeylerden uzaklaşacağını vurgulamıştır. Ona göre verâ sahibi olmak hiç de kolay değildir. Bu mertebeye ulaşmak için, yeme ve içmeyi azaltıp tam bir zühd hayatı yaşamak gerekir. Takvâ ile kuvvetlendirip ilim amel bütünlüğünü sağlayarak doğru yolda sabırla yürümelidir. Rızâ ile hamd edip Allah'a ünsiyet kurmalıdır. Verâ şeriatî sağ tarafına, akli sol tarafına alarak akli şeriatı boyun eğdirmektir.¹⁰²

İbn Seb'in örf açısından gereksiz olan şeyleri terk etmek olarak tanımladığı zühd makâmında zikrin üstün bir yere sahip olduğunu belirtir. Ona göre zühd fakrı tercih edip, ihtiyacı olan şeyi isteyerek bırakmaktır. Allah için zâhid olan, O'nun fiillerinde zühd yapmış olur, yoksa Allah'ta ve sıfatlarında değil. Zâhid, Allah'ı zikrederek bırakması gerekenleri terk edip, Allah için yapılması gerekenlere sıkıca yapışır, Allah onun kefilidir. Çünkü Allah; "*Ben beni zikredenle beraber olurum,*"¹⁰³ buyurmaktadır. Zikrin faziletiyle ilgili anlattığı bu makâmların kemâle erişmede gerekli olan her türlü şartları ihtiva ettiğini belirten İbn Seb'in, bazı makâmlar hakkındaki bu bilgilerin örnek olarak verildiğini vurgular.¹⁰⁴

İbn Seb'in, Hz. Peygamber (sav)'in zikir yaptığı zaman dilimlerinin ve yerlerin iyi bilinmesi gerektiğine dikkat çekerek sûfilerin zikrinin şeriatın hükümleri dairesinde olduğunu vurgulamıştır.¹⁰⁵ Ruhların, nebât ve cemâdın da hâl diliyle

⁹⁹ İbn Sebîn, *Risâletü'n-Nûriye*, s. 172-173.

¹⁰⁰ İbn Sebîn, *Risâletü'n-Nûriye*, s. 174

¹⁰¹ İbn Sebîn, *Risâletü'n-Nûriye*, s. 175.

¹⁰² İbn Sebîn, *Risâletü'n-Nûriye*, s. 176-177.

¹⁰³ Beyhakî, *Şuabu'l-İman*, Beyrut 1410h., c. I, s. 451; Abdurrauf el-Münâvî, *el-Ahâdisü'l-Kudsiyye*, Lübnan ts., s. 110.

¹⁰⁴ İbn Sebîn, *Risâletü'n-Nûriye*, s. 177-179.

¹⁰⁵ İbn Sebîn, *Risâletü'n-Nûriye*, s. 181-182.

zikir yaptıklarını ifade ederek zikrin nasıl yapılması gerektiği ile ilgili olarak şöyle bir usûl benimsemiştir:

Zikir yapmadan önce abdest alıp zahiri temizlemelidir.

Zikre Besmele ile; “*Bismillâhirrahmânirrahîm*” diyerek başlamalıdır.

Meleklerle ve peygamberlere salât ve selâm getirilip “*Allahümme Salli alâ Muhammedin ve alâ âli Muhammed*” demelidir.

Ehl-i Beyt, Sahâbe, Tâbiin ve Tebe-i Tâbiine, din kardeşlerine hayır dua etmelidir. İnsan ve cinlerin müminlerinden razı olmalıdır.

Fâtiha'yı okumalıdır.

Her sûrenin başından, ortasından ve sonundan birer âyet okumalıdır.

İçinde el-Hurûfu'l-Müfredede bulunan sureleri tekrar etmelidir.

İhlâs suresini okumalıdır.

Haşr suresinin son kısmını okumalıdır.

Allah Allah Allah demelidir.

Bakara suresinin son iki âyetini; “*âmenerrâsûlü...*” okumalıdır.

Yedi kere Allah demelidir.

Âli İmrân suresinin 18. âyetini (*şehidellâhü...*) okumalıdır.

Yüz kere Allah demelidir.

Yunus suresinin 3. âyetini (*inne rabbekümüllâhü...*) okumalıdır.

Yüz kere Allah demelidir.

Rahmân suresinin ilk yedi âyetini okumalıdır.

Yüz kere Allah demelidir.

Âyetü'l-Kürsî'yi okumalıdır.¹⁰⁶

İbn Seb'in ihlâsla yapılan duanın önemine işaret ederek, dua ile zikir arasında bir bağ kurmuştur. En büyük nimet olarak nitelendirdiği zikri gafletle yapmanın en büyük intikam olduğunu belirtmiştir. İhlâsla Allah'a dua eden kişiye, Allah'ın zikir ve ibadetlerden zevk ve tat aldıracağını, o anda huzur bulduracağını ifade etmiştir. Ondandır uzaklığı ve gafleti giderip müşâhede ve huzûrla nimetlendirerek kendi katındaki mutlu kişiler zümresine katacağını vurgulamıştır.¹⁰⁷

İbn Seb'in Allah'a ulaşmak için çokça zikir yapmanın yanı sıra fakr metodunun tercih edilmesini de zorunlu görür. Çünkü ona göre fakr, kötülöklere karşı sabır, nimeti veren Hak Teâlâ'ya şükür, tam fütüvvet, bütün eziyet veren şeyleri kaldırmak, vaktin gerektirdiği davranışları yapmak ve düşünceyle davranışın mutabakatıdır.¹⁰⁸ Fakr, maddeden tecerrüd edip mücerred zâtle, ilk yaratıcı (mübdî') alîm ve hakîmle manevî bir ittisaldir.¹⁰⁹ Fakr, eşyanın hakikatini bilmeye yarayan hikmettir. Her yönüyle ondan daha üstün bir şey yoktur. Fakr, saâdet ve sebepleri ile ibadet ve hükümleri, âdetin tedbirleri ve hâlleri dışında,

¹⁰⁶ İbn Seb'in, *Risâletü'n-Nûriye*, s. 183.

¹⁰⁷ İbn Seb'in, *Ahdü İbn Seb'in Litelâmizihî*, s. 104-105.

¹⁰⁸ İbn Seb'in, *Risâletü'l-Fakiriye*, s. 11.

¹⁰⁹ İbn Seb'in, *Risâletü'l-Fakiriye*, s. 14-15.

arzu ve isteği terk etmektir. Tasavvufî makâm ve hâlleri aşarak vahdeti gerçekleştiren fakirin konuşması İslâm, akli iman, ruhu da ihsân olur.¹¹⁰

İbn Seb'in'e göre bir taraftan Allah'ın geniş rahmeti, öbür taraftan kulun samimi tövbe ve çokça zikir ile Allah'a ulaşması en büyük mutluluktur. Bu ise, marifetullah ve ilm-i ilahi ile gerçekleşir. Ona göre mutluluk ve ebedî lezzet marifetullahtır. Bu konuda en büyük yardımcı nebîdir. Onun vâris adını verdiği muhakkik ise kulu nebîye ulaştırır. Allah nebî ile hayrı insana ulaştırırken, insan vârisle Allah'a ulaşmaktadır.¹¹¹ Ona göre Allah'a ulaşanlar şu beş hususiyeti elde ederler:

1.Uykuda zahir olan şeyler, uyanıkken zahir olmaya başlar.

2.Nazar ve araştırmayla, rü'yet ve fikirle öğrenilenlerden önce cevherde bunlar bilinir.

3.Bir yönden bazı mümkünlere güç yetirilebilir ve sûflerin himmet dedikleri şeyle onlarda tasarrufta bulunulabilir.

4.Şu anda elde edilenlere benzemeyen mevhibe denilen ilâhi vergiler vârid olur.

5.Kadîm nizam'daki yüce sabit durumlar keşfedilir.¹¹²

İbn Seb'in'e göre Allah'ı bilmek ve ona vuslat için bir hakîmin de ifade ettiği gibi "*nefsini bilen Rabbini bilir*"¹¹³ fehvasınca önce kendi aczini, sonra da Allah'ın mutlak güç ve kudret sahibi olduğunu bilmek gerekir. Bunun için de Allah'ın rahmetinin genişliğinin bilincinde olarak şartlarını taşıyan bir tövbe, Allah'ı çokça zikir, bela ve musibetlere sabır, sarsılmaz tevekkül, zühd, takvâ ve verâ ile mârifetullah şarttır.

SONUÇ

İslâm tasavvuf düşüncesinin VII/XIII. yüzyıldaki önemli temsilcilerinden biri olan İbn Seb'in, Endülüs'ün siyasi ve idari, tasavvufî ve felsefî hayatının olumsuz etkilediği bir dönemde yaşamıştır. Mürsiye yakınlarındaki Rakuta'da doğan İbn Seb'in, İbn Dehhâk'ın eserlerini inceledikten sonra tasavvufî ile ilgilenmeye başlamış, el-Bûnî ve Ebu'l-Hasen el-Harrânî'nin düşüncelerinin etkisinde kalarak tasavvufî hayatı seçmiştir. Bir süre Endülüs'te müridlerine tasavvuf eğitimi vermiş, ancak fikirlerinden dolayı aleyhinde çıkan söylentilerle döneminin siyasi ve sosyal şartlarının da bir sonucu olarak Endülüs'ten ayrılmak zorunda kalmıştır. İlk önce Mağrib'e gidip Sebte'ye yerleşmiş, benzer propagandaların etkisiyle 646/1248'de Sebte'den ayrılarak Bicăye'ye gitmiştir. Ünlü öğrencisi Ebu'l-Hasan eş-Şusterî ile burada tanışmıştır. *el-Ecvibetü's-Sıkilliyye* ve *Büddü'l-Ârif* başta olmak üzere eserlerinden birçoğunu yazdığı Mağrib'te geçirdiği süre onun hayatının en verimli dönemidir. Ulemanın ta-

¹¹⁰ İbn Seb'in, *Risâletü'l-Fakîriyye*, s. 17-19.

¹¹¹ Bu ifadeler, İbn Meserre'nin *Risâletü'l-İtibâr/Tabsıra* adlı eserindeki düşünceleri hatırlatmaktadır.

¹¹² İbn Seb'in, *Risâletü'l-Fakîriyye*, s. 10-11; Birgül Bozkurt (Gülmez), *İbn Seb'in'in Hayatı Eserleri ve Felsefî Görüşleri*, AÜSBE Felsefe ve Din Bilimleri ABD Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2008, s. 241.

¹¹³ Bu sözün hadis olup olmadığı tartışmalıdır. Sûfler genellikle hadis olduğunu, hadisçiler ise hadis olmadığını ifade etmektedirler. M. Necmettin Bardakçı, "Tasavvufî Düşünceye Kaynak Olması Açısından Bazı Hadisler Üzerine Bir İnceleme", *Araştırmalar*, yıl: 1, sayı: 1, Isparta 1999, s. 55-61.

assubu yüzünden 648/1250'de Bicâye'den Kahire'ye, dört yıl sonra da Mekke'ye gitmiş ve ömrünün geri kalan kısmını burada geçirmiştir.

Zühd ve takvâsıyla dikkat çeken bir mütefekkir-sûfî olan İbn Seb'in, bu düşünceleri oluştururken, Endülüslü seleflerinde de görüldüğü gibi dinî duyarlılıkla birlikte bir taraftan kadim felsefeyle İslâm felsefesini, diğer taraftan önceki mistik anlayışlarla İslâm tasavvufunu kaynaştırıp yeni ve orijinal bir şekilde sunmuştur. İbn Seb'in, bir kısmını bizzat kendisinin yazdığı, bir kısmı da öğrencilerinin derslerde tuttuğu notlardan oluşan büyüklü küçüklü birçok eser bırakmıştır. Bu eserlerde yer verdiği bazı kavramlara getirdiği yorumlardan dolayı bir kısım âlimler tarafından düşüncelerini çeşitli şekillerde gizlemeye çalışmakla itham edilmişse de, onun eserlerinden hür düşünceli bir sûfî olduğunu anlamamız mümkündür.

İbn Seb'in ilim, hikmet, marifet, fitnat ve şeref, fesahat ve belâgat gibi üstün meziyetlere sahip bir sûfî mütefekkidir. Geniş bilgi birikimine sahip, güler yüzlü, kişilikli, anlayışlı ve kavrayışı yüksek, konuşmalarında yapmacıksız samimi bir ârifdir. Kendinden önceki birçok sûfî ve filozofun eserlerinden istifade etmekle birlikte İbn Meserre ile takipçilerinden İbnü'l-Arif ve İbn Berrecân'ın tasavvuf mektebi ile Ebu Abdullah eş-Şûzî'nin tarikatını benimseyerek yeni yorumlar geliştirmiştir.

İbn Seb'in'in tasavvuf düşünceleri, sûfî iç tecrübesiyle elde edilebilen varlığın mutlak birliğinin esası üzerine kurulmuştur. Onun *el-vahdetü'l-mutlaka* adını verdiği bu anlayışa göre, bir gerçek-mutlak- varlık, bir de hayâlî varlık vardır. Ona göre şehâdet âlemindeki varlıkların gerçek bir varlığından söz edilemez.

İbn Seb'in'in önem verdiği bir kavram olan rahmet, hem günahkâr hem de henüz günah işlememiş herkesi içine alır. Bu bakımdan af kelimesinden daha kapsamlı ve umûmidir. Rahmetle eş anlamlı olarak kullanılmakla birlikte rıdvân ondan daha geneldir. Ona göre kendisinden razı olunan her kimse rahmete kavuşmuştur ama rahmete kavuşan her kişi, kendisinden razı olunan değildir. Allah'ın rahmetinin geniş olduğunu vurgulayan İbn Seb'in, bu rahmetin tecellisi için tövbe etmek gerektiğini belirtir. Tövbe kesinlikle mutlak bir nimet, insanın ulaştığı şey de nimeti veren Mutlak'tır. Ona göre tövbede havf ve recâ ile yaptığı kötülüğü itiraf etmek ve pişmanlık şarttır. İbn Seb'in'e göre, insanın kalp hayatı için zikrin önemli bir yeri vardır. Her nefeste Allah deyip dilini zikre alıştıran kişiye Allah Teâlâ, istediği her şeyi verir. Allah kendisini zikredeni zikreder. Kalp zamanla sınırlı olmayan bir cevher olduğundan zikrin de bir sınırı yoktur. İbn Seb'in, Allah için söylenilen ve Allah'ın anıldığı her sözü zikir olarak değerlendirmiş, seyr ü sülûk makamlarından tevekkül, rızâ ve tevhidin de Allah'ın zikri olduğunu belirtmiştir.

Kısaca ifade etmek gerekirse İbn Meserre tarafından temelleri atılan, Şeyhü'l-İşrâk Sühreverdî-i Maktûl ve Şeyh-i Ekber İbnü'l-Arabî tarafından geliştirilen felsefî tasavvufun son müstakil temsilcisi olarak İbn Seb'in'in amelî tasavvufa büyük önem verdiğini söyleyebiliriz.

Kaynaklar:

- » Abdurrahman Bedevî, *Resâilü İbn Sebin*, Kahire 1956.
- » Abdurrauf el-Münâvî, *el-Ahâdisü'l-Kudsîyye*, Lübnan ts.

- » Abdülbâki Baykara, "İbn Seb'in", *Dâru'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, yıl: 3, sayı: 10, Teşrin-i Evvel 1928, s. 65-89.
- » Abdülkerim el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 2. baskı, Beyrut 1995; *Kuşeyrî Risâlesi*, çeviren: Süleyman Uludağ, 3. baskı İstanbul 1991.
- » Adolophe Faure, "İbn Sab'în", *EJ*, Leiden 1971, second edition, c. III, s. 921-922.
- » Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, İstanbul 1992.
- » Ahmed b. Muhammed el-Makkarî, *Nefhu't-Tîb min Gusni Endelüsü'r-Ratîb*, tahkik: İhsan Abbas, Beyrut 1968.
- » Ali Sami en-Neşşâr, "Ebu'l-Hasen eş-Şusterî es-Sûfî el-Endelüsî ez-Zecâl ve Eserühü fi'l-Âlemi'l-İslâmî", *Mecelletü'l-Ma'hedü'l-Mısırî Li'd-Dirâsâti'l-İslâmiyyeti*, sene: 1, sayı: 1, 1953 Madrid, s. 129-160.
- » Anna Ayşe Akasoy, "İbn Sab'in's Sicilian Questions: The Text, Its Sources and Their Historical Context", *Al-Qantara*, volume: XXIX, No: 1, enero-junio 2008 Madrid (España), s. 115-146.
- » Beyhakî, *Şuabu'l-İman*, Beyrut 1410h.
- » Birgül Bozkurt (Gülmez), *İbn Seb'in'in Hayatı Eserleri ve Felsefî Görüşleri*, AÜSBE Felsefe ve Din Bilimleri ABD Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2008.
- » Buhârî, *Sahih*, İstanbul 1992.
- » Ebu Dâvud, *Sünen*, İstanbul 1992.
- » Ebû Muhammed Abdülhak b. İsmail b. Ahmed el-Hazreci Badisi, *el-Maksadüş-Şerif ve'l-Menziü'l-Latif fi't-Tarif*, tahkik: Saîd Ahmed E'rab, Mektebetü'l-Melikiyye, Rabat 1982.
- » Ebu Nasr es-Serrâc, *el-Luma' fi 'Ilmi't-Tasavvuf*, neşr. Abdülhalim Mahmud ve Tâhâ Abdülbâki Sürür, Kahire 1960, çeviren: H. Kâmil Yılmaz, İstanbul 1996.
- » Ebu Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, Mısır 1310h.
- » Ebu'l-Alâ Affî, *Füsusu'l-Hikem Okumaları İçin Anahtar*, çeviren: Ekrem Demirli, İstanbul 2000.
- » Ebu'l-Vefâ el-Ganîmî et-Teftezânî, *İbn Seb'in ve Felsefetühü's-Süfiyye*, Beyrut 1973.
- » Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul 1992.
- » en-Nevevî, el-Minhâc Şerhu Sahihi Müslim b. Haccâc, Beyrut 1992.
- » Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, tahkik: Mehdi el-Mahzûmî-İbrahim Sâmîrî, Beyrut 1988.
- » İbn Fâris, *Mucemu Makâyisi'l-Luga*, tahkik: Abdüsselâm Muhammed Harun, Mısır 1969.
- » İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Kahire 1994.
- » İbn Mâce, *Sünen*, İstanbul 1992.
- » İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, tahkik: Abdullah Ali el-Kebir, Muhammed Ahmed Hasebellah, Hâşim Muhammed eş-Şazeli, Kahire ts.
- » İbn Meryem, *el-Bustân fi Zikri'l-Evlâyâ ve'l-Ulemâi bi Tilemsân*, Fas 1309 h.
- » İbn Şâkir el-Kütübî, *Fevâtü'l-Vefayât*, Beyrut 1973.
- » İlhan Kutluer, "İbn Seb'in", *DİA*, c. XX, s. 306-312.
- » İmam Şârânî, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ (Veliler Ansiklopedisi)*, çeviren: Abdülkadir Akçiçek, İst. 1986.
- » İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sıhah*, tahkik: Ahmed Abdülgafur Attâr, 3. baskı Kahire 1982.
- » Lisânüddin İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta fi Ahbâri Gırnata*, tahkik: Muhammed Abdullah 'Inan, Kahire 1397/1977.
- » Luis Massignon, *Ibn Sabin et la Critique Psychologique Dans L'histoire de la Philosophie Musulmane*, en *Mémorial Henri Basset*, Paris 1928.
- » M. Necmettin Bardakçı, "İbnü'l-Arabî Öncesi Endülüs'te Tasavvuf", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı 2), yıl: 10, sayı: 23, Ocak-Haziran 2009 Ankara, s. 325-355.
- » M. Necmettin Bardakçı, *Endülüs'lü Süfî İbnü'l-Arif ve Mehâsinü'l-Mecâlis*, İstanbul 2005.
- » M. Necmettin Bardakçı, *İbn Meserre ve el-Müntekâ*, İstanbul 1999.
- » M. Necmettin Bardakçı, "Tasavvufî Düşünceye Kaynak Olması Açısından Bazı Hadisler Üzerine Bir İnceleme", *Araştırmalar*, yıl: 1, sayı: 1, Isparta 1999, s. 47-74.
- » M. Şerefeddin, *Sicilya Cevapları İbn Sebin*, İstanbul 1934, Beyrut 1941.
- » Muhammed Adlünî el-İdrîsî, *Felsefetü'l-Vahdeti fi Tasavvufi İbn Seb'in*, Dâru'l-Beyzâ 1998.
- » Müslim, *Sahih*, İstanbul 1992.
- » Nesâî, *Sünen*, İstanbul 1992.
- » Ragıb el-İsfahânî, *Müfredâtü E'lfâzi'l-Kur'an*, tahkik: Safvân Adnân Dâvüdü, 2. Baskı Beyrut 1998.
- » Safedi, *el-Vâfi bi'l-Vefayât*, 'idâd: Muhammed Yusuf Necm, 3. baskı Vespâden 1982.
- » Seyyid Şerif Cürçânî, *Kitabu't-Ta'rifât*, tahkik: Abdülmunim el-Hufnâ, Kahire ts.
- » Takiyyüddin Muhammed b. Ahmed el-Fâsî, *el-Akdü's-Semîn fi Târihi'l-Beledi'l-Emîn*, Kahire 1966.
- » Tirmizî, *Sünen*, İstanbul 1992.
- » Vincent J. Cornell, "The Way of the Axial Intellect: The Islamic Hermetism of Ibn Sab'in", *Journal of The Muhyiddin Ibn 'Arabi Society*, 1997/8 Oxford-Berkeley-Madrid, sayı: 22, s.41-79.
- » Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, tahkik: Ömer Abdüsselam Temürî, 3. baskı Beyrut 1415/1994.